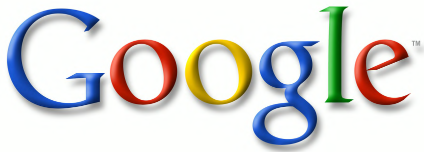
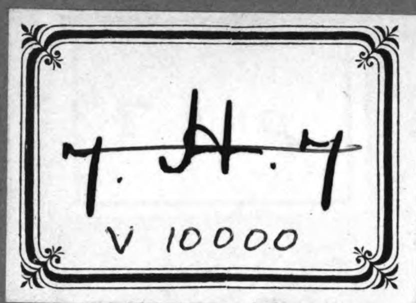

WERKEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

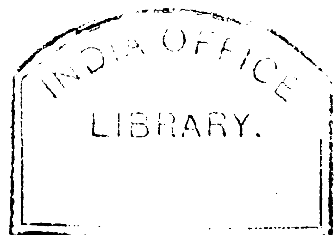
VAN

NEDERLANDSCH-INDIE.

TWEEDE AFDEELING.

AFZONDERLIJKE WERKEN.

C. B. H. VON ROSENBERG, REIS NAAR DE ZUIDOOSTEREILANDEN.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1867.

GROOT KEI-EILANDEN

AROE-EILANDEN WAMMER.

PAPOES VAN NIEUW-GUINEA.

REIS

NAAR DE

ZUIDOOSTEREILANDEN,

GEDAAN IN 1865

OP LAST DER

REGERING VAN NEDERLANDSCH-INDIE

DOOR

C. B. H. VON ROSENBERG,
AMBTENAAR BELAST MET EEN NATUURKUNDIG ONDERZOEK.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1867.

INHOUD.

BIJLAGEN.

LIJST DER PLATEN.

VOORREDE.

Twee jaar geleden bezorgde het Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië de uitgave der reistogten in de afdeeling Gorontalo, door den heer C. H. B. von Rosenberg in de jaren 1863—1864 volbragt. Nadat de leden dezer instelling uit dit voor de aardrijks- en natuurkunde van den Indischen Archipel zoo gewigtige werk de verdiensten van dien onvermoeiden reiziger hebben leeren kennen, vleit het bestuur zich, dat zij thans met niet minder belangstelling zullen ontvangen de beschrijving der door hem in 1865 naar de Zuidoostereilanden ondernomen reis. Even als het vorige werd ook dit geschrift ons ter uitgave afgestaan door ons medelid Prof. H. Schlegel, eene welwillendheid, waarvoor wij hem te dezer plaatse openlijk onzen dank moeten betuigen, maar tevens een blijk van vertrouwen, dat ons de verpligting oplegde, aan deze uitgaaf al onze zorgen te besteden.

In Gorontalo vond de heer von Rosenberg een gebied, dat zoo goed als geheel braak lag. Reinwardt was de eenige geleerde, die vóór hem dit deel van Celebes bezocht, maar diens onderzoek bepaalde zich tot het eigenlijke rijk van Gorontalo en tot het nabijgelegen Limbotto, terwijl de reis van von Rosenberg zich ook over de landen langs de zuidkust der golf van Tomini uitstrekte — landen, zoo weinig bekend, dat op de nieuwste kaarten zelfs hunne wederzijdsche ligging verkeerd

was aangegeven. Het bestuur van het Instituut voegde daarom bij von Rosenbergs reisbeschrijving de kopie eener kaart op het Rijksarchief van het jaar 1682, welke de geheele golf van Tomini veel uitvoeriger afbeeldde dan eenige kaart uit onzen leeftijd. De Zuidoostereilanden zijn geenszins in die mate eene *terra incognita*, daar de meeste sedert het herstel van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië herhaaldelijk door oorlogschepen bezocht en in vele werken en tijdschriften beschreven zijn. In al deze opstellen, meestal van de hand van zeeofficieren en civiele ambtenaren, werd echter weinig of geen licht verspreid over de dierenwereld dier eilanden. Teregt verklaarde dan ook ons medelid de heer Bleeker nog in 1856 in zijn bekend werk over de Molukken [1]: „Van de natuurlijke ge-„schiedenis der Aroe-Groep kent men nog nagenoeg niets,” hetgeen met evenveel regt van de andere Zuidoostereilanden kan gezegd worden.

Het eerst werd deze leemte aangevuld door Alfred Russell Wallace. Deze vermaarde Engelsche natuuronderzoeker, wiens geniale beschouwingen over de zoölogische geographie van den Indischen Archipel een zoo verrassend licht ontstaken over het ontstaan en de vorming dier eilandenwereld, verbleef in 1857 eenigen tijd op de Aroe-Eilanden. Daar het bestuur van den dierentuin te Londen hem verzocht had die instelling een paar levende paradijsvogels te bezorgen, moest deze groep bovenal zijne aandacht trekken, die reeds door de eerste Portugeesche zeevaarders in de Molukken als het vaderland van dien om zijn prachtig kleed alom gezochten vogel werd beschouwd. Hoezeer dus een zoo uitstekend dierkundige reeds vóór von Rosenberg Aroe had onderzocht, gelukte het dezen daar nog een aantal nieuwe diersoorten op te sporen, terwijl hij in de andere door hem bezochte Zuidoostereilanden — Wallace had alleen op Groot-Kei zes dagen vertoefd — een grootendeels nog te ontginnen veld betrad.

---

[1] *Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel*, II, 297.

Het verzamelen van exemplaren voor het museum van natuurlijke historie te Leiden was op dezen togt evenals op zijne vroegere reizen het hoofddoel van den heer von Rosenberg. Niettemin deelt hij ook thans vele belangrijke bijzonderheden mede, zoowel over de topographie der door hem bezochte gewesten, als over de zeden en de talen hunner bewoners. Zooals boven gezegd werd, is te dien aanzien reeds veel bekend gemaakt door anderen, waarvan sommigen, onderanderen op Aroe en Kei andere deelen leerden kennen dan hij. Het is dus geen geheel onvruchtbare arbeid, in deze voorrede op te geven, wat vooral in deze eeuw over de Zuidoostereilanden het licht zag, en op enkele bijzonderheden te wijzen, waardoor die in een aantal verschillende tijdschriften verspreide opstellen het werk des heeren von Rosenberg aanvullen. Te eer acht ik mij verpligt die taak op mij te nemen, daar ik verleden jaar, toen het bestuur van het Instituut mij verzocht, dit handschrift voor de pers gereed te maken, nog niet genoeg met de vrij omvangrijke litteratuur over de Zuidoostereilanden bekend was, om meer dan enkele punten door noten onder den tekst op te helderen, terwijl eerst een voortgezet onderzoek dier litteratuur mij in staat stelt, thans een en ander toe te lichten, wat mij destijds nog duister was.

Vooraf moet evenwel uitgemaakt worden, welke eilanden tot de Zuidoostereilanden gerekend worden. Het gaat toch met deze aardrijkskundige benaming evenals met vele andere, die algemeen gebruikt worden, zonder dat men steeds onder dien naam hetzelfde verstaat. Zoo is men reeds sedert eeuwen gewoon, de talrijke onder Banda behoorende groepen Zuidooster- en Zuidwestereilanden te noemen, maar men behoeft slechts de nieuwste werken op te slaan van op dit gebied zoo bevoegde geleerden, als de Hollander, Pijnappel en Veth [1], om terstond te zien,

[1] De Hollander, *Land- en Volkenkunde van Nederl.-Indië*, II, 374; Pijnappel, *Geographie van Nederl.-Indië*, bl. 147; Veth, *Voortbr. van Nederl.-Indië*, *De sayo*, bl. 36.

dat zij die benamingen in verschillenden zin gebruiken. Vooral zijn zij het oneens, of men de Kei- en Aroe-Eilanden al dan niet onder de Zuidoostereilanden moet rangschikken. Prof. Veth strekt dien naam nog uit tot de Tenimber-groep, welke door zijn ambtgenoot Pijnappel tot de Zuidwestereilanden, door anderen weder tot geen van beiden gerekend wordt. Daar nu deze twee benamingen in den tijd der Compagnie ontstaan zijn, ware het ook thans nog het beste het gebruik dier dagen te volgen. Het is echter de vraag, of de regering in de van haar uitgaande stukken voortdurend die benamingen in denzelfden zin bezigde, eene vraag, waarop men wegens de weinige gedrukte regeringsbescheiden der Compagnie moeijelijk een stellig antwoord geven kan. Ook Valentijn, die trouwens nergens op bijzondere naauwkeurigheid in het gebruik van aardrijkskundige benamingen aanspraak maken kan, geeft in dit opzigt geene beslissing. Uit zijne *Beschrijving van Banda*, zeker niet het beste deel zijner omvangrijke compilatie, blijkt niet, wat hij onder de begrippen Zuidooster- en Zuidwestereilanden verstaat, hoewel men bij naauwkeurige lezing, van hetgeen hij daarover zegt (bl. 37—46), ziet, dat hij de Aroe-Eilanden stellig tot de eerste rekent. Bedrieg ik mij niet, dan begreep men tijdens het bestuur der Compagnie onder de Zuidoostereilanden niet alleen Kei en Aroe, maar ook nog de Tenimber-Eilanden en soms zelfs het onder Banda behoorende deel van Ceram [1]. Al is Oost-Ceram nog steeds een onderdeel van Banda, uit een aardrijkskundig oogpunt is het al te zonderling, een gedeelte van dit groote eiland te rangschikken onder den collectieven naam van een aantal meest zeer kleine eilandjes. Dit reken ik dus daarbuiten, eveneens de Keffing-Eilanden, die slechts door zeer ondiepe, dikwijls droogvallende straten

[1] Zoo doen althans de kommissarissen van Graaff en Meylan in hun bekend rapport over het gouvernement der Molukken (*Tijdschr. voor Neerl.-Indië*, 1856, I, 192) en zij volgden in dit opzigt de *Radicale beschrijving van Banda* in 1756 door den raad van Indië R. de Klerk opgesteld, zooals mij gebleken is uit dit manuscript op het Rijksarchief, dat wegens den belangrijken inhoud wel verdiende te worden uitgegeven.

van Ceram gescheiden zijn en dus geographisch, evenzeer als administratief tot Oost-Ceram behooren. Wil men nu, zonder al te groote aardrijkskundige wanbegrippen te bevorderen, zooveel mogelijk het oude gebruik volgen, dan moet men mijns inziens tot de Zuidoostereilanden rekenen de volgende archipels: 1º. Ceram-Laut, 2º. Goram, 3º. Matabella of juister Watoebella, 4º. Tijoor, Koor en de andere tusschen deze en de volgende groep gelegen eilanden, 5º. Kei met de omliggende kleinere eilandjes, 6º. Aroe en 7º. de Tenimber-Eilanden.

In dit werk beschrijft de heer von Rosenberg al deze groepen behalve de eerste en de laatste. Reeds in 1862 had de Indische regering hem een onderzoek der Tenimber-Eilanden opgedragen, maar kwam later op dit besluit terug, dewijl de berigten over de geaardheid der bevolking het niet raadzaam maakten, een wetenschappelijk reiziger zonder militaire bedekking derwaarts te zenden. Ceram-Laut had von Rosenberg reeds vroeger bezocht; zijn rapport over die reis is nu kort geleden afgedrukt in het zestiende deel van het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, dat door het Bataviaasch Genootschap wordt uitgegeven. [1] Bij het bespreken der litteratuur over de Zuidoostereilanden, waardoor men tevens een beknopt overzigt verkrijgt van de geschiedenis onzer betrekkingen met dien archipel, volg ik nu den heer von Rosenberg op zijne reis in 1865 en begin met Aroe, de oostelijkste, maar tevens de uitgebreidste en belangrijkste groep.

Aroe, boven stipte ik het aan, was reeds aan de Portugeezen bekend als het vaderland der paradijsvogels [2]. Het blijkt evenwel

[1] Wegens de weinige zorg, waarmede dit opstel is uitgegeven, is het niet duidelijk, of die reis in 1859 dan wel in 1860 plaats had. Ook het regeringsverslag geeft te dien aanzien geen licht.

[2] De beroemde gouverneur der Molukken Galvano vermeldt Aroe als zoodanig, waar hij in zijne geschiedenis der ontdekkingen de eilanden opsomt, die Antonio d'Abreu en Francisco Serrano in 1511 op hunnen togt naar Banda voorbijvoeren. *The discoveries of the world* by Antonio Galvano, uitgave der Hakluyt Society, p. 116.

niet, dat de Portugeezen met de bewoners van Aroe of een der nabijgelegen groepen eenige betrekkingen aanknoopten; dit is ook niet zeer waarschijnlijk, daar zij met Banda veel minder geregeld verkeerden dan met Ambon of Ternate; zelfs hadden zij de vaart op Banda geruimen tijd gestaakt toen daar in 1599 het eerst de schepen der Nederlanders verschenen. Van Banda kwamen onze zeevaarders spoedig tot de Zuidoostereilanden; reeds in 1606 deed het jagt het Duifje, dat ter ontdekking van Nieuw-Guinea was uitgezonden, in het voorbijvaren Kei en Aroe aan, terwijl de kommandeur Jan Carstensz., twee jaar nadat Banda's kloeke bevolking blijvend was onderworpen, den last verkreeg met de bewoners dezer eilanden verdragen te sluiten. Dit eerste kontrakt met Aroe kwam den 26sten Mei 1623 tot stand; de Orangkaja's der voornaamste negorijen van den Voorwal erkenden daarin het oppergezag der Compagnie en verbonden zich alleen met Ambon en Banda handel te drijven. [1] In het volgende jaar werd de gelegenheid van Aroe en Kei nader opgenomen door het jagt Goa.

Uit het journaal van dien laatsten togt deelt Valentijn het een en ander mede. Zijne berigten over de kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Aroe zijn echter hoogst onvolledig; van Carstensz. maakt hij met geen enkel woord melding, hoewel hij het door dezen gesloten verdrag kende; ook zoekt men bij hem te vergeefs naar

[1] Dit kontrakt vindt men reeds in het eerste deel der bekende verzameling *Begin en Voortgangh der O.-I. Compagnie* achter de reis van Both; daarentegen werd het journaal van Carstensz., van wiens reis vroeger slechts zeer weinig bekend was, eerst in 1859 uit het stof der archieven aan het licht gebragt door Mr. L. C. D. van Dijk (*Mededeelingen uit het Oost-Indisch archief*). Het journaal van het Duifje, het eerste Nederlandsche schip dat Nieuw-Guinea en Australië bereikte, schijnt echter helaas verloren te zijn. Uit de geringe bijzonderheden, die wij nu nog van die merkwaardige expeditie weten, — zij zijn zorgvuldig bijeengebragt door den heer de Jonge (*De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië*, D. III, bl. 42—46) — blijkt evenwel, dat het Duifje reeds Kei en Aroe aandeed. Dit was mij ontgaan, toen ik hierachter (in de noot op bl. 66) Carstensz. den eersten Nederlandschen zeevaarder op Aroe noemde, terwijl zijn journaal slechts het oudste berigt is, dat wij nu over die groep bezitten.

het jaar, waarin het fort te Wokam gebouwd is, terwijl het niet duidelijk blijkt, wanneer de prediking van het Christendom op Aroe aanving.

Meer licht geeft een opstel in het *Tijdschrift van Nederlandsch-Indië* (1858 D. I), waarin de geschiedenis onzer betrekkingen met Aroe uit officieele oorkonden [1] wordt verhaald. Hierin wordt de stichting van het fort te Wokam op het jaar 1659 gebragt. Dit fort diende in Aroe, waar men geen specerijboomen behoefde uit te roeijen, vooral om den alleenhandel der burgers van Banda op de groep te handhaven. De Aroeëezen waren toch voortdurend geneigd, zich tegen dit monopolie te verzetten, zoodat zelfs in 1683 troepen gevorderd werden om hen aan die harde bepalingen te houden. Toen op het laatst der vorige eeuw de magt der Compagnie hoe langer hoe meer begon te verminderen, kwam het eindelijk zoo ver, dat de bevolking van Oedjier in 1787 het fort afliep. Van drie achtereenvolgende expeditiën in de jaren 1789, 1790 en 1791 bragt alleen de laatste de opstandelingen geheel tot onderwerping. Eene nieuwe versterking, die men eerst op Oedjier of Wammer had willen vestigen, verrees nu weder op de oude plaats, maar werd slechts weinige jaren daarna op nieuw overrompeld en bleef sedert voor altijd verlaten. [2]

---

[1] Deze oorkonden worden echter niet nader aangegeven, weshalve men moeijelijk kan nagaan, in hoever de inhoud volledig vertrouwen verdient. De bijzonderheid, dat Jan Carstensz. hier in Jan Costerszoon herdoopt is, wekt eenig wantrouwen aangaande de juistheid van dat, wat alleen uit dit opstel bekend is. Toch is het jammer, dat dit stuk, even als vele andere der eerste serie van het *Tijdschrift* onvoltooid bleef; in weerwil van den titel: *De Aroe-Eilanden in vroeger tijden en tegenwoordig*, eindigt het met 1815.

[2] Van deze tweede overrompeling maakt het opstel in het *Tijdschrift van Neerl. Indië*, uit hetwelk wij de boven medegedeelde geschiedkundige bijzonderheden ontleenden, geen gewag. De heer van Doren vermeldt echter (*Fragmenten uit de reizen in den Indischen Archipel*, D. I. bl. 385) uitdrukkelijk, dat het fort te Wokam tweemaal door de Aroeëezen is ingenomen, eerst in 1792 of 1793 en daarna in 1806. Bij de laatste gelegenheid heeft de Orangkaja van Oedjier zich waarschijnlijk gunstig onderscheiden en ontving deswegens van Daendels den eerestok, welks opschrift de heer

Na de herstelling van het Nederlandsch gezag in Indië verliepen er eenige jaren, alvorens men de betrekkingen met de afgelegen Zuidoostereilanden kon hervatten. Dit geschiedde eerst in 1824, toen de gouverneur-generaal van der Capellen tijdens zijne reis in de Molukken de schoeners Pollux en Daphné onder den kommissaris A. J. Bik derwaarts afvaardigde. [1] Het verslag dezer reis is niet in het licht gegeven, hetgeen vooral te bejammeren is, omdat Bik ook den schaars bezochten Achterwal van Aroe, bepaaldelijk het eiland Workai met zijne parelbanken, aandeed en vele teekeningen en kaarten medebragt, zoodat van der Capellen groote verwachtingen van dit rapport had. Meer bijzonderheden zijn bekend van de reis van den luitenant ter zee Kolff, die in 1825 en 1826 met de brik Dourga tweemaal den Voorwal van Aroe bezocht en zijne kruistogten door dit deel van den Molukschen Archipel uitvoerig beschreven heeft; het belangrijkste voor Aroe zijn zijne mededeelingen over de zeden en gewoonten der bewoners [2]. Kolff was verzeld door den predikant Kam, terwijl Bik reeds Ambonsche schoolmeesters in de

von Rosenberg (bl. 10 hierachter) mededeelt. Dan moet men echter met dezen schrijver en met den heer van Eybergen aannemen, dat die overrompeling in 1808 plaats had, hetgeen men te eer doen kan, daar het jaartal bij den heer van Doren voor de eerste inneming eveneens onjuist is. Wegens de toenmalige tijdsomstandigheden acht ik het niet waarschijnlijk, dat Daendels, die elders vestigingen in de Molukken introk, het fort weder heeft doen bezetten en dat de post te Wokam, zoo als de schrijver in het *Tijdschrift* wil, eerst door de Engelschen geheel is opgeheven, nadat zij Banda ten tweeden male hadden in bezit genomen.

De heer von Rosenberg klaagt (bl. 15), dat het opschrift boven de poort van het fort verdwenen was. Volgens het hieronder nader beschreven handschrift van den heer de Stuers luidde dit opschrift: « May 1793 herbouwd. » Ds. Brumund (*Tijdschrift voor Nederl. Indië*, 7de jaargang., D. II. bl. 257) spreekt van eene herbouwing in 1719, maar verklaart tevens, dat hij tijdens zijn bezoek in 1843 het opschrift met moeite lezen kon. In de vooronderstelling, dat het jaartal in Romeinsche cijfers op den steen was uitgehouwen, laat het zich ligt verklaren, dat MDCCXCIII door verweering op MDCCXIX geleek.

[1] Zie van der Capellens reis, beschreven naar zijne aanteekeningen, in het *Tijdschr. voor Ned. Indië*, 1855, D. II. bl. 288, 314 en 315.

[2] *Reize door den weinig bekenden zuidelijken Molukschen Archipel en langs de geheel onbekende zuidwestkust van Nieuw-Guinea.*

Christen-negorijen van Aroe had aangesteld; deze beide eerste reizen na de vestiging van het koningrijk der Nederlanden strekten dus evenzeer tot vernieuwing der kerkelijke als der politieke betrekkingen. Evenals Kolff bijna al de onder Banda behoorende Zuidooster- en Zuidwestereilanden bezocht, deed zulks in 1833 de koloniale brik Nautilus. De luitenant ter zee Muller, bevelhebber van dien bodem, vormde met een ambtenaar en den zendeling Finn eene kommissie, die het Nederlandsch gezag in dezen archipel moest vertegenwoordigen. Het rapport dezer kommissie bevatte vooral belangrijke statistieke opgaven over de bevolking van Aroe en de andere groepen; de heer van Doren heeft daaruit vele bijzonderheden medegedeeld, die echter, evenals alles van zijne hand, met veel voorzigtigheid moeten gebruikt worden. [1]

In 1836 doorkruiste het fregat Diana onder den kapi-

[1] Over deze reis van de Nautilus heeft de heer van Doren drie opstellen in het licht gegeven: vooreerst *Aanteekeningen over de Goram- en Aroe-Eilanden* in het eerste deel zijner *Fragmenten uit de reizen in den Indischen Archipel*, daarna: *De Kei-Eilanden*, in het zesde deel der *Bijdragen* van het Instituut en eindelijk *De Tenimber-Eilanden* in het volgende deel van hetzelfde tijdschrift. Volgens deze opstellen zou de reis in 1836 hebben plaats gehad en de heer van Doren daarbij in persoon zijn tegenwoordig geweest. Dit laatste spreekt hij echter zelf tegen in een ander zijner tallooze compilaties over onze oost; daar (*Herinneringen en schetsen van Nederlands Oost-Indië*, *D. I*, *bl.* 3) verhaalt hij toch, dat hij in 1836 van Palembang naar de Molukken werd overgeplaatst en eerst den 14den Augustus van Soerabaya naar zijn nieuw garnizoen Ambon vertrok; onmogelijk kan hij dus reeds in Maart van hetzelfde jaar zich te Ambon op de Nautilus hebben ingescheept. Overal elders wordt de reis van dit schip naar de Zuidooster- en Zuidwestereilanden op het jaar 1833 gesteld, terwijl in 1836 Z. M. fregat Diana dezelfde gewesten met een gelijksoortig doel doorkruiste. Eindelijk bezit het Instituut een handschrift van Jhr. F. V. A. Ridder de Stuers, dat verschillende korte aanteekeningen over de Molukken bevat en waarin onderanderen voorkomt een uittreksel uit het rapport der kommissie van 1833; bijna al de aardrijkskundige en statistieke gegevens van dit uittreksel over Goram, Aroe, Kei en Tenimber vindt men soms woordelijk terug in de opstellen des heeren van Doren, maar laatstgenoemde deelt bovendien veel meer bijzonderheden mede over het verloop der reis, het beslechten van geschillen tusschen de inboorlingen, enz. Mijns inziens had dus de heer van Doren, die voor zijne geschriften veel bouwstoffen uit de archieven

tein ter zee Anemaet op nieuw dezen zuidoostelijken uithoek van Neerlandsch-Indië. Het doel van dezen togt was het intrekken der vestiging Merkusoord op de westkust van Nieuw-Guinea en het onderzoek, of schepelingen van een in de Torres-straat verongelukten Engelschen koopvaarder zich soms op een der talrijke eilanden van dit deel der Molukken bevonden. In dit laatste slaagde men niet, maar daar men vernam, dat een Neerlandsch-Indische handelsbark op Vordate, een der Tenimber-Eilanden, was afgeloopen, werd daar de schuldige kampong Aweer streng getuchtigd. Het verhaal dezer krijgsverrigtingen op Vordate beslaat het grootste deel van het verslag, dat Q. M. R. Ver-Huell naar Anemaets mededeelingen van dezen togt der Diana heeft openbaar gemaakt; [1] over den Voorwal van Aroe bevat het weinig bijzonders. Toch levert deze expeditie na een tijdsverloop van dertig jaar thans eene niet onbelangrijke vrucht voor de ethnographische wetenschap, daar ons medelid van der Gon Netscher destijds als luitenant ter zee op de Diana diende. Aan zijn teekenstift danken wij de afbeeldingen van inboorlingen der Zuidoostereilanden, die dit werk versieren; ook verschafte hij ons de daarbij gevoegde lijst van plaatsbepalingen volgens de waarnemingen der Diana, welke Ver-Huell niet in zijn verslag had opgenomen. De Zaan, een ander fregat der koninklijke marine, bezocht in 1837 nogmaals Dobo en Vordate; over dezen scheepstogt ken ik alleen een uittreksel uit het journaal van den opperstuurman Soetermeer, [2] dat slechts zeevaartkundige opmerkingen bevat en welks plaatsbepalingen met die der Diana kunnen vergeleken worden.

Van meer gewigt voor de kennis van Aroe is het reisverhaal

der Molukken gebruikte, ook het rapport der kommissie van 1833 in zijn bezit en heeft, om het eenigzins waarschijnlijk te maken, dat hij de reis der Nautilus had medegemaakt, die ten spijt van alle historische waarheidsliefde drie jaren achteruit geschoven.

[1] Tindal en Swart, *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen*, D. IV bl. 290.

[2] Tindal en Swart, *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen*, D. II bl. 680.

van Ds. Brumund, die in 1843, tot herstel van gezondheid de frissche zeelucht behoevende, aan boord van de oorlogschoener Circé, onder den luitenant ter zee Daense, Wahaai op Noord-Ceram en den Voorwal van Aroe leerde kennen. Op zijn eigenaardigen aanschouwelijken trant geeft hij een levendig tafereel van zijn wedervaren, vooral van de door hem op Aroe bijgewoonde groote vergaderingen, waarin de inlanders hunne belangen aan den bevelhebber van het vaartuig voordroegen. Zijne uitvoerige beschrijving der hun aangeboren natuurlijke welsprekendheid verdient vooral de opmerking van den ethnograaf; deze eigenschap toont toch mijns inziens, hoezeer de Alfoeren van Aroe tot het Polynesische menschenras behooren. Ook over hunne taal is Ds. Brumund de eerste berigtgever [1].

In 1847 bezocht de kommissaris Weddik Aroe evenals verschillende andere deelen van den Molukschen Archipel. Het door dezen uitgebragt verslag is niet openbaar gemaakt, maar ik gis dat het daaraan te danken is dat sedert eene andere politiek werd gevolgd ten aanzien dezer tot dusver slechts nu en dan bezochte groep. Nu werden toch aan den gouverneur der Molukken bepaalde ambtenaren toegevoegd, die telkens, soms één- of tweemaal in het jaar, de verschillende Zuidooster- en Zuidwestereilanden zouden bezoeken, om daar de hoofden in hunne waardigheid te bevestigen en tevens rust en orde te handhaven, door het beslechten van de geschillen tusschen de inboorlingen onderling en van die tusschen hen en de meest van Zuid-Celebes komende vreemde handelaars.

Van deze reizende ambtenaars hebben de heeren Bosscher, van der Crab en van Eybergen veel licht over Aroe verspreid. De eerste schreef in 1852, nadat hij vier malen achtereen deze groep bezocht had, zijne ***Statistieke Aanteekeningen over de Aroe-Eilanden***, welk opstel, geplaatst in het tweede deel van het door het Bataviaasch Genootschap uitgegeven ***Tijdschrift***

[1] Zijne *Proeve over de Aroe-taal* vindt men in het *Tijdschrift voor Nederl. Indië*, 6de jaargang, D. II bl. 321; zijn reisverhaal aldaar 7de jaargang, D. II bl. 39 en 251.

voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, de hoofdbron was, waaruit Bleeker in zijne beschrijving der Molukken en de Hollander in zijne land- en volkenkunde hunne berigten over Aroe putten. Ook von Rosenberg verwijst in dit werk telkens naar Busschers aanteekeningen en vult die slechts aan, waar zijne onderzoekingen over de topographie der groep en den aard der Aroeëezen met die van Bosscher verschillen. Het schijnt evenwel zijne aandacht ontgaan te zijn, dat het eerste deel van het laatstgenoemd tijdschrift reeds twee staten van den heer Bosscher bevatte, een over den in- en uitvoer van Aroe gedurende het jaar 1849, en een over het bevolkingcijfer dier groep in 1850; ik maak hier daarop opmerkzaam, omdat in den laatsten staat verschillende negorijen voorkomen, die de heer von Rosenberg (bl. 4 hierachter) niet opnoemt. Alleen volledigheidshalve vermeld ik hier nog de reis van de schoenerbrik Egmond, die in het voorjaar van 1852 eveneens Dobo bezocht; hetgeen toch de luitenant ter zee de Brauw, bevelhebber van dien bodem, over Aroe heeft bekend gemaakt, is behoudens enkele opmerkingen voor zeevarenden van weinig belang. [1] Daarentegen geeft de heer van der Crab, die in 1858, 1859 en 1860 op Aroe was en in 1861 den gouverneur-generaal Pahud op diens reis in de Molukken verzelde, in zijne beschrijving van dit gouvernement [2] belangrijke gegevens over de handelsomzettingen in die jaren. Ook is hij onze voornaamste berigtgever over de verwikkelingen met Watteleï, waar hij sedert het herstel van het Nederlandsch gezag op Aroe voor de eerste maal gewapenderhand optrad.

Watteleï, de grootste en aanzienlijkste negorij der geheele groep, ligt op het eiland van dien naam, dat tot den Achterwal behoort. De bevolking had reeds in 1794 den posthouder van Wokam vermoord en was destijds, toen de Compagnie met rasse schreden haar ondergang te gemoet ging, nimmer voor die euveldaad gestraft. De schandelijke knevelarijen der Boe-

[1] Swart, *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen*, 1854, bl. 199.
[2] *De Moluksche eilanden*, Batavia 1862, bl. 77—96.

gineesche handelaars waren de voornaamste aanleiding tot hun laatste verzet. Om zich van den druk hunner schulden te ontslaan, staken de Watteleezen in 1853 hun eigen kampong en de handelspraauwen in brand, vermoordden twee Boegineezen en trokken zich in het binnenste van het eiland terug. In het volgende jaar begaf de heer Bosscher zich naar Watteleï, nam een drietal der hoofdaanleggers gevangen en legde tot vergoeding der aan de handelaars toegebragte schade aan de bevolking eene boete op. Daarvan werd echter slechts weinig afgedaan, terwijl de Watteleezen, om zich geheel aan die schuld te onttrekken, den toegang tot den Achterwal poogden te versperren. Ter bereiking van dit doel verbonden zij zich met de Alfoeren van Dosie, eene negorij in het gebergte van Kobroor, om den doortogt te beletten aan de praauwen, die de straat tusschen Wokam en Kobroor doorvoeren; onverhoeds werden daar een zestal niets kwaads vermoedende handelaars uit Goram overvallen en vermoord. Toen nu de heer van der Crab in 1859 naar Watteleï ging, ten einde een onderzoek naar die misdaad in te stellen, stond de bevolking hem niet te woord en dreigde hem zelfs met de wapens. Zoude het Nederlandsch gezag niet allen invloed verliezen, dan moest er nu geweld gebruikt worden. Ten spoedigste keerde de heer van der Crab met de landings-divisie der korvet Pallas terug en daar men ook nu nog verzet ondervond, werd de herbouwde negorij in de asch gelegd en twee hoofden als gevangenen medegevoerd. Deze tuchtiging had het gewenschte gevolg, daar de Watteleezen, toen de heer van der Crab in 1860 op nieuw Aroe bezocht, hem op den Voorwal hunne onderwerping kwamen aanbieden. Dit bleek evenzeer, toen de heer van Eybergen vier jaren later zelf naar Watteleï ging, weshalve deze toen de in 1854 opgelegde boete kwijt schold, hetgeen te eer zonder bezwaar kon geschieden, omdat de Boegineezen sedert het gebeurde in 1859 weinig handel op Watteleï dreven en door Chineezen vervangen waren. Voorzoover mij gebleken is, zijn de bewoners van Dosie, welke negorij noch op de lijst van den heer

Bosscher, noch op die van den heer von Rosenberg voorkomt, niet gestraft voor hun aandeel in die gebeurtenissen. Volgens den heer van der Crab worden zij verdacht menschenvleesch te eten; misschien is dit slechts eene lasterlijke smet, die de Christenen en Mohammedanen van den Voorwal op hunne ongeloovige landgenooten werpen, maar daar dit euvel ook elders onder de nog geheel in den natuurstaat levende Alfoeren moet voorkomen, is de beschuldiging veelligt niet zoo geheel ongegrond. Eindelijk voeg ik hier nog bij, dat de heer van der Crab het evenals Kolff en andere zijner voorgangers wenschelijk acht, dat de regering een vast bestuur op Aroe vestige.

Van den heer van Eybergen zijn drie opstellen over de Aroe- en Kei-Eilanden in het licht gegeven, namelijk eene woordenlijst van vier op die groepen gesproken tongvallen en de verslagen van twee bezoeken in Junij 1862 en in April en Mei 1864. Het eerste opstel, te vinden in het veertiende deel van het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, wordt door den heer von Rosenberg aangehaald in de bijlage A; de beide andere heeft hij echter niet gekend. Daar zij in het vijftiende deel van dat tijdschrift zijn opgenomen, hetgeen eerst verleden jaar is uitgegeven, kon onze schrijver bij het opstellen van zijn reisverhaal nog niet met deze gedrukte verslagen bekend zijn. Het mag evenwel verwondering baren, dat het gouvernement der Molukken, in welks archief de rapporten des heeren van Eybergen zich moesten bevinden, toen het in 1865 den heer von Rosenberg naar de Zuidoostereilanden zond, die rapporten niet in afschrift aan dezen heeft medegedeeld. Met opzet vestig ik hier de aandacht op dit verzuim, dewijl het meermalen gebleken is, dat de Indische besturen de door hen uitgezonden wetenschappelijke reizigers niet voldoende inlichten, omtrent hetgeen der regering aangaande de door dezen nader te onderzoeken landstreken bekend is [1]. In 1862 bezocht de heer van Eybergen

[1] Men denke aan het beklag der kommissie, die in 1858 op de Etna naar Nieuw Guinea gezonden is. *Bijdragen voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië*, deel V bl. 2.

alleen den Voorwal van Aroe, welks inwoners toen voor de eerste maal eene stoomboot aanschouwden; zijne opgaven over het zielental der voornaamste negorijen, vergeleken met die van den heer Bosscher over 1850, getuigen voor eene belangrijke vermeerdering der bevolking. Veel gewigtiger voor de kennis van Aroe is echter de reis des heeren van Eybergen in 1864, daar hij toen met het gouvernementstoomschip Telegraaf niet alleen Watteleï, maar al de aan de oost- en zuidzijde der groep gelegen eilanden bezocht, welk oostelijk gedeelte van Aroe op de kaart van Gregory in het geheel niet en op die in den atlas van Melvill van Carnbee zeer onvoldoende is afgebeeld. Wegens de gevaarlijke koraalriffen aan die zijde der groep had tot dusver geen groot vaartuig den Achterwal aangedaan, maar gingen ambtenaren en handelaars steeds derwaarts met praauwen door de binnenvaarten of soengies tusschen de verschillende eilanden. De heer van Eybergen kwam dus in voor de aardrijkskunde genoegzaam onbekende streken en het verslag zijner reis in 1864 blijft te belangrijker, daar de heer von Rosenberg in het volgende jaar alleen het westelijk gedeelte van Aroe en het in het midden der groep gelegen groote eiland Kobroor bezocht, weshalve ik uit de bevindingen van den eerstgenoemde een en ander heb medegedeeld in de noten, bij hetgeen de heer von Rosenberg in het eerste hoofdstuk over de geheele groep zegt.

Uit het bovenstaande ziet men, dat de regering vooral in de laatste jaren krachtig de belangen van dezen zuidoostelijken uithoek van Neerlandsch-Indië behartigt, daar door de herhaalde bezoeken van reizende ambtenaren rust en vrede handhaaft, de eenvoudige inwoners tegen de knevelarijen van vreemde handelaars beschermt en zoowel door het aanstellen van schoolmeesters, als door het invoeren van heilzame gebruiken de inboorlingen eenigzins tracht te beschaven. Onderanderen overtuigde de heer van Eybergen bij zijn laatste bezoek de hoofden van het nut der koepokinenting. Toch kan ik niet nalaten, op eene leemte in die zorg te wijzen. De heer van Eybergen verzekert uitdrukkelijk, dat Aroe na Ds. Brumund en dus in bijna het

vierde deel eener eeuw door geen predikant bezocht is, terwijl diens komst alleen te danken was aan de toevallige omstandigheid, dat hem voor zijne gezondheid eene zeereis was aanbevolen. Zoolang de regering door het benoemen van de predikanten de protestantsche kerk in Neêrlandsch-Indië blijft beschouwen als een onderdeel van het burgerlijk beheer, rust ook op haar de dure pligt te waken, dat de reeds in de dagen der Compagnie tot het Christendom bekeerde inlanders niet geheel geestelijke leiding en onderrigt ontberen.

Hoewel ik reeds het natuurkundig onderzoek van den heer Wallace op Aroe vermeld heb, moet ik nog opgeven, wat deze beroemde dierkundige daarover heeft uitgegeven. Voorzoover mij bekend is, bepaalt zich dit tot twee opstellen over de aardrijkskundige gesteldheid en de natuurlijke historie der Aroe-Eilanden en tot een over den grooten paradijsvogel. [1] In de beide eerstgenoemde vermeldt de heer Wallace niet alleen welke diersoorten hij op Aroe gevonden heeft, maar oppert bovendien de vernuftige gissing, dat deze archipel, die nog heden door een zeer ondiepe zee van Nieuw-Guinea gescheiden is, eenmaal een deel van dit groote land uitmaakte. Op die wijze verklaart hij de groote overeenkomst tusschen de fauna's der beide landen, terwijl de zonderlinge zeearmen tusschen de lage Aroe-Eilanden, wier ontstaan anders zoo raadselachtig is, bij het aannemen dier vooronderstelling oorspronkelijk de delta zouden geweest zijn van de groote rivieren Wamoeka en Oetanata, die thans op de zuidwestkust van Nieuw-Guinea uitmonden. Op deze gissing steunt ook vooral de bewering van Wallace, dat

[1] Twee dier opstellen: *On the natural history of the Aru Islands* en *On the great bird of paradise* zagen oorspronkelijk het licht in het twintigste deel van de *Annals and magazine of natural history* en zijn daaruit overgedrukt in het *Natuurkundig tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, D. XVII, bl. 356 en 377. Een ander opstel in de *Proceedings* van het Aardrijkskundig Genootschap te Londen voor Julij 1858, mij alleen bekend uit een zeer kort uittreksel in het *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde*, neue Folge Th. V. s. 266, handelt voornamelijk over de geologische vorming van de verschillende eilanden der groep en over den oorsprong der deze doorsnijdende zeearmen.

de echte paradijsvogel (Paradisea apoda) ook Nieuw-Guinea bewoont. De heer von Rosenberg verklaart (bl. 45 hierachter) zich tegen dit gevoelen, maar hij heeft mijns inziens niet gelet, op hetgeen Wallace dienaangaande in zijn opstel over den paradijsvogel zegt. Oudere reizigers, onder anderen Forreest, meenden dat de groote paradijsvogel ook in het westelijk deel van Nieuw-Guinea bij Dorei voorkwam; met regt wordt dit weerlegd door den heer von Rosenberg, die in 1858 aan de expeditie der Etna deelnam en daardoor een groot deel van dit westelijk schiereiland van Nieuw-Guinea leerde kennen. [1] De heer Wallace erkent echter eveneens, dat in dit deel van Nieuw-Guinea bewesten Tandjong Boeroe alleen de minder fraaije Paradisea Papuana gevonden wordt; slechts vermoedt hij, dat oostwaarts van die kaap op het eigenlijke hoofddeel van Nieuw-Guinea ook de echte paradijsvogel zoude voorkomen, hetgeen hem verzekerd werd door een handelaar uit Ceram. Daar nu de kust van Nieuw-Guinea tusschen Tandjong Boeroe en de Prinses-Marianne-Straat, juist dat deel, hetwelk in den geologischen voortijd met Aroe zoude hebben zamengehangen, niet alleen hoogst zelden door Maleische handelaars uit den Indischen Archipel bezocht wordt, maar ook door onze zeeofficieren omstreeks 1830 slechts vlugtig is opgenomen, terwijl de paradijsvogel zich meer in het binnenland dan aan de zeekust ophoudt, kan men op dit oogenblik het vermoeden van Wallace niet met zekerheid voor ongegrond verklaren. Eerst latere onderzoekingen zullen dit bevestigen of weerleggen, zooals bijvoorbeeld de heer von Rosenberg in dit werk de bewijzen levert, dat de paradijsvogel op bijna al de Aroe-Eilanden voorkomt, terwijl de

---

[1] De rapporten van den heer von Rosenberg over deze merkwaardige reis zijn opgenomen in het *Natuurkundig tijdschrift voor N. I.*, D. XIX, XXII en XXIV. Daar men op de Etna ook op de zuidwestkust van Nieuw-Guinea tegenover het uiteinde der groote Geelvinksbaai zeer diep in het land dringende baaijen ontdekte, waarvan men destijds het einde niet bereikte, ware het zelfs niet onmogelijk, dat er tusschen de Geelvinksbaai en de Banda-Zee eene naauwe straat is, waardoor dit thans op de kaarten voorkomende schiereiland een afzonderlijk eiland zoude worden.

heer Wallace meende, dat die uitsluitend het binnengedeelte der groep bewoonde.

Bij het bespreken der litteratuur over de overige door den heer von Rosenberg beschreven Zuidoostereilanden kan ik korter zijn dan tot dusver, èn omdat de nu te behandelen groepen, die de Portugeezen zelfs niet bij name kenden, zoowel door uitgebreidheid als door belang voor den inlandschen handel ver voor Aroe onderdoen, èn omdat ik reeds de opstellen vermeldde, waarin zoo over Aroe als over de andere groepen gehandeld wordt, weshalve ik nu dikwijls volstaan kan met eene verwijzing naar het boven gezegde. Zoo heb ik reeds aangestipt, dat de Kei-Eilanden, de grootste en belangrijkste na Aroe, in 1606, 1623 en 1624 zijn bezocht door het jagt het Duifje, door den kommandeur Jan Carstensz. en door het jagt Goa, uit het rapport van welk schip Valentijn zijne beschrijving dier groep ontleende. Thans voeg ik hier uit het journaal van Carstensz. [1] alleen bij, dat Carstensz. Kei voor één eiland hield, maar tevens reeds opmerkt, dat daar noch paradijsvogels, noch kasuarissen gevonden worden — een klein bewijs onder velen, hoezeer onze meest zeer ongeletterde zeevaarders der zeventiende eeuw een open oog hadden voor de eigenaardigheden der door hen bezochte gewesten, waardoor zij reeds, als ware het onbewust, op de gewigtige vraagstukken der zoölogische en botanische geographie de aandacht vestigden. Hoewel de door Carstensz. bezochte negorijen in het noorderdeel van Groot-Kei de souvereiniteit der Compagnie erkenden, sloot hij met hunne hoofden geen bepaald verdrag, zooals met die van Aroe; ook de bemanning der Goa schijnt zich bepaald te hebben tot den handel met Eli, Haar en andere negorijen van de oost- en noordwestkust van Groot-Kei. Volgens den heer Bosscher [2] dagteekent het eerste

[1] van Dijk, *Mededeelingen uit het Oost-Indisch Archief*, bl. 4.

[2] *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, D. IV, bl. 32. De Klerk geeft, zonderling genoeg, niets over deze groep.

verdrag tusschen de Compagnie met Kei van het jaar 1645, terwijl de hoofden eerst een twintigtal jaren daarna de souvereiniteit der Compagnie zouden erkend hebben. Over het algemeen waren echter destijds de betrekkingen met deze groep veel minder naauw dan die met Aroe; op Kei werd tot handhaving van het handelsmonopolie der Bandasche burgers geen fort gesticht en dewijl men ook aldaar geene specerijboomen behoefde uit te roeijen, gaf dit geen aanleiding tot die tallooze geweldenarijen, waarmede het meerendeel der onder Banda behoorende kleinere eilanden gekweld werd. Evenmin werd het Christendom op Kei gevestigd, want al werd den eersten predikanten, die naar de Zuidoostereilanden zijn uitgezonden, ook gelast daar het Evangelie te verkondigen, het schijnt niet, dat dit geschied of met de noodige volharding beproefd is. Althans op Kei ontstonden geen Christengemeenten zooals op Aroe, hoewel de heidensche bevolking volgens sommige der laatste berigtgevers nog heden ten dage niet ongenegen is, het Christendom aan te nemen.

Na het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië trok Kei eveneens veel minder de aandacht der regering dan Aroe. De kommissaris Bik hernieuwde ook hier in 1824 de gedurende het Engelsche tusschenbestuur afgebroken betrekkingen; zooals reeds gezegd is, zijn aangaande dit bezoek geene bijzonderheden bekend, maar het schijnt, dat dit zich bepaalde tot Doellah, dat thans voor de Kei-Eilanden evenzeer de voornaamste haven is, als Dobo voor de Aroe-Groep [1]. Kolff voer Kei slechts voorbij en het weinige, dat hij in zijne reis-

[1] Alleen in de mededeelingen des heeren van Doren (*Bijdragen voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, D. VI bl. 240 en D. VII bl. 67) vind ik, dat Bik op Kei geweest is en hoe weinig men ook op diens berigten vertrouwen kan, acht ik mij niet geregtigd, deze opgave te betwijfelen. Ter voorkoming van verwarring teeken ik hier nog aan, dat de verrigtingen der Nautilus op Kei door den heer van Doren niet alleen beschreven zijn in het opstel *De Kei-Eilanden*, geplaatst in het zesde deel der *Bijdragen*, maar dat ook het eerste gedeelte van het stuk *De Tenimber-Eilanden* in het volgende deel van dit tijdschrift van bl. 67 tot bl. 77 uitsluitend handelt over hetgeen der kommissie van 1833 op Kei wedervaren is.

beschrijving over deze eilanden mededeelt, is dan ook van weinig beteekenis. Van des te meer belang is, hetgeen de kommissie van 1833 op Kei verrigtte. Naauwelijks had de Nautilus het anker voor Doellah geworpen, of de bevelhebber zag zich genoodzaakt, een Boegineesch rooversnest bij de naburige negorij Toellah te vernielen, waardoor de inlandsche bevolking van grooten overlast bevrijd werd. Nadat de sedert lang onderling overhoop liggende radja's of regenten van Doellah en Toellah verzoend waren, nam de Nautilus de straat tusschen Klein- en Groot-Kei op en bezocht de negorijen Ellat en Nierong op de westkust en Feer aan het zuideinde van laatstgenoemd eiland. De Mohammedanen van Feer hadden sedert eenige jaren Nierong beoorloogd en weigerden bovendien, opgezet door de uit Toellah verdreven Boegineezen, zich aan de beslissing der kommissie te onderwerpen, welke zelfs een oogenblik groot persoonlijk gevaar liep. Ook hier moest dus geweld gebruikt worden en werd de negorij tot beteugeling der overmoedige bevolking in brand geschoten. Behalve deze krachtdadige handhaving van het Nederlandsch gezag, waardoor tevens de heidensche inboorlingen beschermd werden, zoowel tegen de overheersching der uit Banda afkomstige Mohammedanen als tegen de knevelarijen van handelaars, die eerder zeeroovers mogten heeten, verzamelde de kommissie van 1833 het eerst eenigzins volledige opgaven over de indeeling der Kei-Eilanden in elf districten en de daaronder behoorende negorijen. Drie jaar later bezocht het fregat Diana, verzeld door de schoener Kameleon Groot-Kei en wel eerst de door de Nautilus niet aangedane oostkust; beide schepen werden door de hoofden van Eli, Haar en enkele kleinere negorijen goed ontvangen, terwijl de bewoners van het in de laatste plaats bezochte Feer door vrees en onderworpenheid het bewijs leverden, dat de vroegere tuchtiging goed gewerkt had.

Eerst na de instelling der reizende ambtenaren werden de Kei-Eilanden meer geregeld van regeringswege bezocht, onderanderen in 1850 en 1851 door den heer Bosscher. Aan hem danken wij ook over deze groep de eerste eenigzins uitvoerige

berigten uit den lateren tijd [1], die even als zijne mededeelingen over Aroe aan de heeren Bleeker en de Hollander ten grondslag strekten, voor hetgeen hunne werken over Kei bevatten, en waarin ook de heer von Rosenberg de voornaamste beschrijving dezer eilanden ziet. Daarom moet ik ook hier weder verwijzen naar de vroeger vermelde opstellen des heeren van Eybergen. Al bevatten de rapporten der door hem in 1862 en 1864 naar Kei gedane reizen geene opgaven over de groep in het algemeen, niettemin geven zij voor de kennis daarvan veel nieuws, daar de heer van Eybergen veel meer uit eigen aanschouwing leerde kennen dan de vorige reizende ambtenaren [2], die alleen Doellah op Klein- en Feer op Groot-Kei hadden aangedaan. Hij bezocht nu beide keeren de voor een zeilschip zoo moeijelijk te genaken oostkust van Groot-Kei, waar sedert het vierde eener eeuw geen oorlogschip geweest was, [3] en het tot dusver zoo goed als geheel onbekende noorderdeel van dit eiland, terwijl hij in 1864 ook naar het op de westkust gelegen Ellat ging. Onder hetgeen de heer van Eybergen over deze groep mededeelt, vestig ik vooral de aandacht op het betreurenswaardige feit, dat de Islam, die tot dusver alleen beleden werd door de uit Banda oorspronkelijke bewoners der negorijen Eli, Ellat en Feer, zich in de laatste jaren door den invloed der handelaars uit Celebes ook op Klein-Kei in de noordelijke districten Doellah en Toellah heeft uitgebreid. Daar nu zoowel in vroeger als later tijd de Mohammedanen van Kei

---

[1] *Bijdrage tot de kennis der Kei-Eilanden* in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, D. IV bl. 23—33.

[2] De heer van der Crab heeft, voorzoover ik heb kunnen nagaan, de Kei-Eilanden niet bezocht; in ieder geval is, hetgeen hij in zijne beschrijving der Molukken daarover mededeelt, van weinig belang. Hoe de heer Keyzer uit dit werk op de gedachte kwam, dat de gouverneur-generaal Pahud op Kei zou geweest zijn, is mij volstrekt onverklaarbaar. (*Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, D. VI bl. 238).

[3] De heer van Eybergen vermoedt ten onregte, dat de Nautilus en de Sirene in 1833 de oostkust van Groot-Kei bezochten. Uit het bovenstaande blijkt, dat de Diana en de Kameleon de door de inlanders bedoelde schepen waren.

het onrustigste deel der bevolking uitmaakten, is dit verschijnsel uit een staatkundig oogpunt verre van gunstig en moet men het ook daarom bejammeren, dat geene zendelingen zich op deze groep vestigden, waar zij een zoo vruchtbaar arbeidsveld zouden gevonden hebben. Eindelijk kan ik niet nalaten op te merken, dat het overige gedeelte van Klein-Kei genoegzaam onbekend is; de kommissie van 1833 plaatst daar twee, de heer Bosscher één district, maar in deze eeuw is niemand van regeringswege daar geweest. Moge die leemte door latere bezoeken der reizende ambtenaren worden aangevuld.

Hetgeen tot dusver over de Kei-Eilanden gezegd is, betreft alleen de beide hoofdeilanden, die volgens het sedert eeuwen bestaande gebruik der Maleische handelaars Groot- en Klein-Kei genoemd worden, hoewel beide benamingen, zooals de heer von Rosenberg opmerkt (bl. 70) aan de inlandsche bevolking onbekend zijn. Op de meeste kaarten, zoowel op die in Valentijns werk als op die van den laatsten tijd, vindt men benoorden Klein-Kei nog een derde eiland van tamelijke uitgestrektheid, dat daar Kei-Wattella heet [1]. Reeds door den heer Bosscher werd dit eiland niet vermeld, terwijl de heer von Rosenberg bepaald verzekert, dat het niet bestaat en moet worden opgelost in een zestal kleine eilandjes, waarvan Doellah-Laut het voornaamste is. Daar echter de heer van Eybergen dit laatste wederom Kei-Wattelee noemt, schijnt het mij, dat dit de naam is, dien de vreemde handelaars aan Doellah-Laut geven, welk eiland dan op de oude onnaauwkeurige kaarten veel te groot is voorgesteld. Behalve deze eilandjes en de nog iets verder ten noordwesten van Klein-Kei gelegen bewoonde Tiando- en onbe-

[1] Niet alleen de kaart van Gregory, maar ook die van Melvill van Carnbee in den *Moniteur des Indes Orientales et Occidentales*, T. II en zelfs nog de beide kaarten van Nieuw-Guinea en de algemeene kaart van het gouvernement der Molukken (Atlas van Nederlandsch-Indië, D. II no. 18, 26 en 27) beelden Kei-Wattella af. Eerst op de door den laatsten in 1854 zamengestelde kaart van het midden- en zuiderdeel der Molukken (Atlas, no. 23) is dit vrij groote Wattella verdwenen en vervangen door verschillende eilandjes, die den noordwesthoek van Klein-Kei omgeven.

woonde Tjonfolok-Eilanden moeten wegens overeenkomst der bewoners en hunner taal tot de Kei-Groep nog gerekend worden de ten zuidwesten van Klein-Kei liggende Kei-Tenimber-Eilanden. Volgden de nieuwere kaarten nog zeer lang de dwaling der oude, door aan Kei-Wattela eene onevenredige uitbreiding te geven, ten aanzien der Kei-Tenimber-Eilanden had men beter gedaan, wat meer gezag aan de oude kaarten te hechten. Behalve op de kaart van Valentijn vindt men ze nog op die welke Kolff bij zijne reisbeschrijving voegde, maar sedert zijn ze door Gregory en Melvill geheel weggelaten, misschien omdat de soms daaraan gegeven naam van Verdoolde Eilanden deed vermoeden dat ze in het geheel niet bestonden, terwijl zoowel in de dagen der Compagnie als nog in de eerste helft dezer eeuw eigenlijk niets van die eilanden bekend was. Eerst door de Bijdrage van den heer Bosscher is het bestaan dezer eilanden bevestigd en daaruit tevens gebleken, dat zij bewoond zijn, maar dat de nog geheel in den natuurstaat verkeerende bevolking in holen leeft en elk verkeer met vreemden schuwt. Door den heer von Rosenberg vernemen wij nu, dat te dien aanzien in de laatste jaren eene belangrijke verandering heeft plaats gehad, daar Boeginezen thans geregeld op de Kei-Tenimber-Eilanden varen, waardoor de bevolking zich thans kleedt en in huizen woont, maar helaas ook tevens door de pokken is aangetast en dientengevolge zeer is afgenomen. De heer von Rosenberg heeft echter evenmin als de heer Bosscher deze eilanden bezocht; het blijft dus in de hoogste mate wenschelijk, dat dit spoedig van regeringswege geschiede, waardoor men eerst eenige voor de wetenschap meer zekere kennis aangaande dit verloren hoekje van den uitgestrekten Molukschen Archipel verkrijgen kan.

Tusschen de Kei- en Watoebella-Eilanden liggen eenige tot dusver bijna even onbekende eilanden, namelijk van het zuiden beginnende: de Drie Gebroeders of Noesa-Tello, Koor, Kameer, Boen en Tijoor. Wel stonden deze eilanden, hoewel meest onder

zeer afwijkende benamingen, op de kaarten, maar inderdaad wist men dienaangaande zoo goed als niets. Zoo vermeldt de heer de Hollander den vulkaan van Tijoor, maar houdt even als de heer Bleeker dit eiland voor onbewoond, terwijl geen der overige eilanden in hunne werken genoemd wordt. De heer van der Crab kent ze alle onder hun juisten naam, maar zegt er verder niets van, zelfs niet, of ze bevolkt of onbewoond zijn. Daarentegen plaatst Melvill in zijn atlas op het door hem Kanaloor genoemde Koor de negorij Kilsoei. Eerst de heer von Rosenberg heeft deze onzekerheid voldoende opgehelderd. In het voorbijvaren kon hij slechts opmerken, dat de Drie Gebroeders bewoond waren, maar daar hij zich op Koor en Tijoor eenige dagen ophield, geeft hij over deze eilanden en hunne bewoners uitvoerige berigten. Daardoor is vooral dit hoofdstuk van zijn werk hoogst belangrijk uit een algemeen geographisch oogpunt.

Ten onregte houdt hij zich echter voor den eersten Europeaan, die beide eilanden bezocht. Ook geloof ik niet, dat de door hem op bl. 86 beschreven en aldaar afgebeelde Compagniesteen, zoo als hij meent, door de inwoners van Banda naar Koor is overgebragt, maar zoude eerder denken, dat die door de Compagnie als een teeken harer souvereiniteit op Koor is opgerigt, evenals die, welke onze schrijver (bl. 99) op Goram vond.

In de noot op bl. 88 heb ik aangetoond, dat de Compagnie tot op het midden der vorige eeuw in geregelde betrekkingen met Koor en Tijoor stond. Daar ik sedert het handschrift van de Klerk onderzocht, waaruit de kommissarissen van Graaff en Meylan hunne opgaven over deze eilanden ontleenden, zal het niet geheel ondienstig zijn, hier iets meer over dit verkeer in de dagen der Compagnie te zeggen. Groot- en Klein-Couwer, zooals de Klerk Koor en Kameer noemt — bij Valentijn heeten deze eilanden Cauwer en Caudar — werden vóór of in 1633 het eerst door de Nederlanders ontdekt, die in 1645 met de bewoners een verdrag sloten, dat twintig jaar later hernieuwd werd, met de dorpshoofden van Tetain, Lokessie, Larie en Wouwa. Daar het groote eiland vooral veel notemuskaat op-

leverde, werden de specerijboomen in 1648 het eerst uitgeroeid, welke geweldadige maatregel herhaald werd in de jaren 1656, 1665, 1673, 1694, 1713 en 1729, telkens onder sterke militaire bedekking. Het kan waarlijk geene verwondering wekken, dat de inboorlingen eindelijk op weerwraak bedacht waren en in 1751 de bemanning eener sloep vermoordden, waarna zij niet meer op Banda handel dreven en het verkeer geheel werd afgebroken [1]. De geschiedenis van de betrekkingen der Compagnie met Theuwer of Tewer, zoo als men destijds Tijoor noemde, is genoegzaam dezelfde. Ook daar begon de uitroeijing der noteboomen in 1648 en werd hervat in 1656, 1659 en 1665. Toen echter verzetten de inwoners zich daartegen met geweld, eveneens in 1670, waarop het volgende jaar een zoo sterke krijgsmagt werd uitgezonden, dat de ongelukkige bewoners hun kostbaar eigendom wel moesten laten vernielen. De Compagnie plaatste sedert een korporaal met twee man als bezetting op Tijoor, terwijl aan de bevolking jaarlijks de verpligte levering van 1000 kan klapperolie werd opgelegd. Tot 1746 is die schatting geregeld opgebragt, toen de vier hoofdnegorijen Maykoy, Outelyn, Kilfauwen en Zonat de sloep Sibylla plunderden en de bemanning met het geringe garnizoen noodzaakten, het eiland te verlaten. In weerwil van den aandrang van het bestuur van Banda kon de Indische regering niet besluiten eene expeditie naar Tijoor te bekostigen; evenals het gelijksoortige feit, dat vijf jaar later op Koor plaats had, bleef

[1] In het handschrift van het Rijksarchief wordt de overrompeling der sloep aan de bewoners van Groot-Kei toegeschreven, hetgeen mijns inziens eene schrijffout voor Groot-Couwer zijn zal. In dit geval vermeldt de Klerk de Kei-Eilanden in het geheel niet, waardoor ik een oogenblik op de gedachte kwam, of niet soms al de boven medegedeelde gebeurtenissen op Groot- en Klein-Kei hadden plaats gehad. De namen der vier negorijen komen echter niet overeen met die, welke men ten tijde der Compagnie op de Kei-Eilanden kende; bovendien blijkt het uit het rapport der kommissarissen van Graaff en Meylan, dat deze in de Klerks *Beschrijving van Banda* juist hetzelfde lazen, hoewel zij daarvan in Indië een ander afschrift gebruikten, dan dat, hetwelk reeds in de vorige eeuw aan bewindhebbers gezonden is en zich thans op het Rijksarchief bevindt.

ook dit verzet ongewroken. Sedert waagden de burgers van Banda het niet, beide eilanden aan te doen en werd het verkeer met de bewoners tot op heden niet hervat. Alleen schijnt de kommissie van 1833 blijkens de aanteekeningen van den heer de Stuers het voornemen gehad te hebben, de betrekkingen met Koor weder aan te knoopen, maar daar de Nautilus, hoewel van zins regtstreeks van Goram naar de Kei-Eilanden te varen, door den stroom naar Aroe werd afgedreven, werden ook toen de tusschen de eerstgenoemde groepen gelegen eilanden niet bezocht.

Thans ligt zoowel op Koor als op Tijoor, die te voren ieder minstens vier negorijen telden, slechts ééne kampong. Daar de heer von Rosenberg verzuimd heeft den naam van die op Koor te vermelden, teeken ik hier aan, dat die negorij volgens den heer van Eybergen Kilmas heet. Toen deze in 1864 op Groot-Kei was, bragt de Orangkaja van dit dorp hem daar zijne hulde. Dit is wel een bewijs hoezeer de bewoners van dit deel van den archipel de tegenwoordig zooveel billijker behandeling van het Nederlandsch bestuur waarderen, dat zelfs zij dit gezag erkennen, die men meer dan eene eeuw geheel aan zich zelf had overgelaten. Moge de regering hierin een aandrang zien, om voortaan de reizende ambtenaren te gelasten ook deze eilanden van tijd tot tijd aan te doen, hetgeen met te minder bezwaar geschieden kan, sedert deze bezoeken met een gouvernementstoomschip plaats hebben.

Noordwestelijk van Tijoor ligt de eveneens geheel van regeringswege verwaarloosde groep, die men meestal de Matabella-Eilanden noemt. Zij bestaan volgens den heer von Rosenberg uit de beide bewoonde eilanden Kassiewoei en Watoebella en uit de omliggende eilandjes Ingar, Koerkap en Baam. Ook over deze groep zijn zijne mededeelingen bijna alle nieuw voor de aardrijkskundige wetenschap. Zelfs in de vorige eeuw bezat men weinig kennis van deze eilanden. Valentijn vermeldt alleen hunne onderlinge ligging, maar geeft ze deels andere namen, terwijl hij onder dien van Mattebello alleen Watoebella en het kleine Ingar begrijpt. Ook de

Klerk beschouwde Matabella en Coesevooy niet als een geheel. Van het laatste vermeldt hij slechts, dat het in 1645 de souvereiniteit der Compagnie erkende, terwijl hij ten aanzien van Matabella niet eens weet, of daarmede ooit een verdrag gesloten is en daarom den wensch uit, dat dit nader onderzocht worde. In ieder geval gedroeg de Compagnie zich ook hier als heer en meester; Matabella was toch rijk aan noteboomen, die moesten worden uitgeroeid. Wel verzette de bevolking zich in het eerst krachtig tegen de daartoe aangewende pogingen, maar moest eindelijk in 1667 bukken voor het geweld der wapenen. Later heeft de Indische regering zoowel tijdens het bestuur der Compagnie als in onze dagen bijna geene betrekkingen met deze groep onderhouden. De kommissie van 1833 kon haar voornemen om ze te bezoeken, niet uitvoeren, maar verzamelde niettemin daarover niet onbelangrijke statistieke gegevens [1].

Eerst in 1836 bezocht de Diana de beide groote eilanden, om te onderzoeken, of zich daar Engelsche schipbreukelingen bevonden. De destijds nagenoeg naakte bewoners waren wel eenigzins schuw bij die zoo ongewone verschijning van een oorlogschip, maar ook toen bleek het niet, dat zij zoo roofzuchtig en wreed waren, als ze nog aan de kommissie van 1833 waren afgeschilderd. Overigens is, hetgeen Ver-Huell over dit bezoek mededeelt, zoo verward, dat ook daardoor de kennis dezer groep niet vermeerderd is. De heer Bosscher geeft over de Matabella-Eilanden enkele statistieke bijzonderheden, [2] die ook hij waarschijnlijk op Goram verkreeg; althans het blijkt mij niet, dat hij de eerste groep bezocht heeft.

---

[1] Uit het opstel des heeren van Doren over de Goram- en Aroe-Eilanden maak ik op, dat de Nautilus de Watoebella's evenmin als Koor of Tijoor bezocht. De opgaven over de eerste eilanden en hunne negorijen, die waarschijnlijk op Goram verkregen waren, vindt men niet bij den heer van Doren, maar alleen in het reeds dikwijls aangehaalde handschrift van den heer de Stuers.

[2] *Bijdrage tot de kennis van het oostelijk gedeelte van Ceram en omliggende eilanden* in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, D. IV bl 39.

De heer von Rosenberg is dus de eerste die als ooggetuige de Watoebella-Eilanden beschrijft. Van hem vernemen wij nu, dat de inwoners heidenen zijn, behoorlijke kleeding dragen en reeds veel van hunne vroegere woestheid verloren. Iedere negorij is volgens hem onafhankelijk; het oppergezag, dat de kommissie van 1833 en de heer Bosscher aan den Radja van Amar op het tot de Goram-Eilanden behoorende Manawoka [1] over de Matabella's toekennen, schijnt dus slechts in naam te bestaan. Overigens is de regtstoestand op deze nimmer door een ambtenaar bezochte groep uit den aard der zaak zeer onzeker en is het allezins wenschelijk, dat daarin worde voorzien.

De Goram-Eilanden, de laatste groep, die ik in dit overzigt van de litteratuur bespreek, behooren weer tot de beter bekende deelen van den Molukschen Archipel, hetgeen vooral daaraan is toe te schrijven, dat de Gorammers van oudsher geboren handelaars zijn, die vooral in deze eeuw na de opheffing van het monopolie der burgers van Banda al de Zuidoostereilanden en de westkust van Nieuw-Guinea bezoeken en aan de andere zijde hunne vaarten tot Timor, Bali en Zuid-Celebes uitstrekken. Reeds de Compagnie onderhield met hen geregelde betrekkingen, hoewel meer met het eigenlijke Goram dan met Manawoka, het grootste, maar tevens minst bevolkte eiland der groep. Van dit laatste vermeldt de Klerk alleen, dat het in 1646 bij verdrag de souvereiniteit der Compagnie erkende. Voor zoover men wist, waren er geen specerijboomen; toen echter de sloep Nova Guinea dit nader wilde onderzoeken, werd de bemanning vermoord en daar dit feit ongestraft bleef, werd daardoor het verkeer met Manawoka afgebroken. Met Goram sloot de Compagnie reeds in 1637 een verdrag, dat in 1650 hernieuwd

[1] De heer de Hollander vergist zich (*Land- en volkenkunde van Neerl. Indië*, D. II bl. 391) door aan de negorij Amar op Kassiewoei het gezag over de geheele groep toe te kennen. Ook noemt hij daar de bewoners Mohammedanen, hetgeen hij wel uit de opgaven van den heer Bosscher moest opmaken

werd. Daar dit eiland veel notemuskaat opleverde, werden de boomen in 1648 uitgeroeid en dit in 1670 en 1748 nogmaals herhaald. Wegens het afloopen der sloep Garnaal werd in 1658 eene expeditie naar Goram gezonden en toen Kataloka belegerd; hoewel de ringmuur der versterkte negorij reeds beklommen was, moest men wegens het nat worden van het kruid onverrigterzake terugkeeren. In 1659 gelukte het eene op nieuw uitgeruste krijgsmagt, de oproerige negorij stormenderhand in te nemen en de rust op het eiland te herstellen. In 1731 beproefde de Compagnie te vergeefs djatiboomen op Goram aan te planten. Daar de inwoners steeds ongeneigd waren, zich te houden aan de bepalingen, dat zij alleen op Banda mogten varen, ried de Klerk tot stuiting van hetgeen hij dien morshandel noemt, hier een fort op te rigten, waardoor men den geheelen handel op de Zuidoostereilanden naar willekeur kon regelen. De magt der Compagnie was echter destijds zoozeer gezonken, dat die raad waarschijnlijk niet is opgevolgd.

Na het Engelsche tusschenbestuur werden de betrekkingen der Nederlandsche regering met de Goram-Eilanden het eerst weder aangeknoopt door den kommissaris Bik. Kolff geeft in zijne reisbeschrijving eenige niet onbelangrijke berigten over den handel en de nijverheid der groep, welke hij, die in 1825 Goram slechts voorbijvoer, waarschijnlijk verkreeg van een zijner officieren, die Bik in het vorige jaar verzeld had. De kommissie van 1833 vertoefde hier lang genoeg, om verschillende geschillen tusschen de door hun twistzieken aard bekende inboorlingen bij te leggen en gewigtige statistieke gegevens over deze eilanden te verzamelen, welk een en ander in het reeds vermelde eerste opstel des heeren van Doren is openbaar gemaakt. Ook de Diana deed in 1836 allereerst Goram aan, om zich daar van loodsen voor de overige Zuidoostereilanden te voorzien; Ver-Huell deelt echter over dit bezoek bijna niets mede, maar wij danken daaraan de afbeelding van één dier loodsen, den Orangkaja van Goram, die thans bij dit werk gevoegd is. In het volgende jaar bezocht het fregat de Zaan eveneens de Goram-Eilanden, over welke

groep Soetermeers journaal echter evenmin iets belangrijks bevat behalve enkele plaatsbepalingen, die ter vergelijking kunnen strekken met de in de bijlage hierachter opgegeven waarnemingen der Diana. Onder de reizende ambtenaren bezocht de heer Bosscher herhaaldelijk Goram, waarover hij alleen in zijn boven vermeld opstel over Oost-Ceram de verdeeling der eilanden in districten met hunne negorijen en zielenaantal heeft medegedeeld. De heer de Brauw, die in 1852 met de Egmond de groep aandeed, geeft slechts eenige zeilaanwijzingen. Door deze herhaalde bezoeken was de verhouding tot het Nederlandsch gezag zoozeer bevestigd, dat de hoofden van Goram uit eigen beweging den gouverneur-generaal Pahud hunne hulde bragten, toen deze Banda met zijne tegenwoordigheid vereerde [1].

Het belangrijkste wat in den laatsten tijd over deze groep het licht zag, is het verslag der reis van den heer van der Crab in 1863 [2]. Behalve dat deze, zooals de roeping der reizende ambtenaren medebrengt, hier door het beoordeelen der ingebragte klagten orde en rust handhaafde, poogde hij, hoezeer te vergeefs, op de Goram-Eilanden vrijwillige arbeiders voor de Bandasche notenperken aan te werven. Ook ziet men uit dit opstel, dat de groep thans in zekeren zin administratief onder Oost-Ceram gesteld is, waar de Orangkaja van Gah van regeringswege is benoemd tot inlandsch gekommitteerde over het onder Banda behoorende deel van Ceram en de oostwaarts daaraan sluitende Keffing-, Ceram-Laut- en Goram-Eilanden.

Door den heer von Rosenberg verkrijgt men nu het eerst eenige kennis over de tot dusver geheel onbekende dierenwereld van Goram, terwijl hij eene levendige beschrijving geeft van de natuurlijke gesteldheid der groep. Daaronder trof mij vooral zijne mededeeling, dat zich volgens de inboorlingen een meertje boven op een der beide bergtoppen van Manawoka bevindt. Dit

---

[1] Van der Crab, *de Moluksche eilanden*, bl. 58.

[2] *Reis naar de zuidwestkust van Nieuw-Guinea, de Goram- en Ceram-Laut-Eilanden en oostelijk Ceram* in het *Tijdschrift voor Indische taal- land- en volkenkunde*, D. XIII, bl. 531.

zoude in den Watoelololie een uitgedoofden vuurberg doen vermoeden, terwijl de piek van Manawoka, voor zoover mij bekend is, tot dusver niet onder de vulkanen gerekend werd. Het is dus wel jammer, dat den heer von Rosenberg de gelegenheid schijnt ontbroken te hebben, dit nader te onderzoeken.

Hoe meer de kennis van Neerlandsch-Indië wordt uitgebreid door de volhardende pogingen van onvermoeide natuuronderzoekers — en wie zal ontkennen, dat de heer von Rosenberg sedert jaren onder deze wetenschappelijke reizigers eene voorname plaats bekleedt — des te meer wordt men gewaar, hoe ontzaggelijk veel er in die uitgestrekte eilandenwereld nog te onderzoeken overblijft. Zoo zijn, om binnen de grenzen der nu onlangs opgeheven residentie Banda te blijven, de Tenimber-Eilanden en daaronder vooral het groote Timor-Laut nog bijna geheel onbekend, terwijl de Zuidwestereilanden, hoezeer over hunne staatkundige aardrijksbeschrijving vooral door de heeren Bosscher en van Eybergen veel licht is verspreid, wat hunne natuurlijke gesteldheid betreft, evenmin onderzocht zijn. Blijft de woeste aard van de bewoners der eerste groep het verhinderen, dat die nu reeds door een wetenschappelijk reiziger onderzocht worde, na de lezing van dit werk zal men den wensch billijken, dat de Indische regering den heer von Rosenberg de gelegenheid verschaffe, eerlang de dierenwereld der Zuidwestereilanden evenzeer te doen kennen, als hij zulks in dit geschrift voor het meerendeel der Zuidoostereilanden heeft gedaan.

Namens het Bestuur
ROBIDÉ VAN DER AA.

AAN

DR. H. SCHLEGEL

WORDT DIT REISVERHAAL ALS EEN BEWIJS VAN HOOGACHTING

OPGEDRAGEN DOOR

den schrijver.

I.

VERTREK NAAR DE AROE-EILANDEN — BESCHRIJVING VAN DE GEHEELE GROEP.

Door de Indische regering belast met een natuurkundig onderzoek van de Aroe- en Kei-Eilanden en van die eilanden, welke zich van laatstgenoemde groep tot Ceram uitstrekken, begaf ik mij den 6den Januarij 1865 met mijn onderhebbend personeel te Amboina aan boord van den particulieren schoener Victoria, daartoe door mij ingehuurd.

Omstreeks middernacht gingen wij onder zeil; wij werkten langs de zuidkust van Ceram oostelijk op en bevonden ons in den ochtend van den 9den op de hoogte van Keffing, passeerden de eilandenreeks tusschen Ceram-laut en Kei op korten afstand aan bakboordszij en kwamen op den 20sten voor de kampong Haar op de oostkust van Groot-Kei ten anker, nadat wij in den vorigen nacht een zwaren storm hadden doorgestaan. Gedurende deze vaart deed ik slechts Tyoor aan, daar ik het nader onderzoek der voornaamste eilanden tusschen Ceram-laut en Kei tot de terugreis uitstelde.

Na ons van water en hout te hebben voorzien, verlieten wij Haar in den avond van den 22sten en lieten op het middaguur van den volgenden dag het anker vallen voor Dobo, de voornaamste handelsplaats der Aroe-Eilanden. In den morgen van

den 24sten liet ik mijne goederen naar den wal brengen en betrok het luchtig huis, waarin de reizende ambtenaar verblijf houdt, wanneer hij een- of tweemaal 's jaars van Amboina overkomt, om de hangende geschillen te vereffenen en de tractementen der inlandsche onderwijzers uit te betalen.

Laten wij, alvorens den draad van het verhaal te vervolgen, een blik werpen op de geheele groep der Aroe-Eilanden, van wier geographische gesteldheid slechts weinig bekend is.

De groep ligt tusschen 5° 17′ en 6° 54′ Z. B. en 134° 20′ en 134° 56′ O. L. van Greenwich [1]) en bestaat uit meer dan 600 groote en kleine eilanden, waarvan vele onbewoond zijn en zelfs niet eens namen dragen. Door verschillende inlandsche hoofden zijn mij de volgenden namen der voornaamste eilanden opgegeven. Het zijn van het noorden naar het zuiden:

1. Noba.
2. Warialaoe. *
3. Poba.
4. Wassier. *
5. Kola. *
6. Jedan.
7. Ganan.
8. Oedjier. *
9. Komfane. *
10. Wokam. *
11. Iaboelenga.
12. Koelmamin.
13. Rewan.
14. Doear.
15. Koemoen.
16. Menlan.

---

[1]) Volgens den heer van Eybergen, die in 1864 het eerst met een stoomschip de oostkusten dezer groep aandeed, ligt het eilandje Poeloe Bamboe ten oosten van Workai, op 135° 43′ O. L. van Gr. (Tijdschrift van Indische Taal-, Land- en Volkenkunde van het Bataviaasch Genootschap, D. XV, bl. 293.) R. A.

17. Djirsian.
18. Karweira.
19. Marra.
20. Warsiera.
21. Wattelei. *
22. Meiriri. *
23. Wonoembai. *
24. Wammer. *
25. Meiran.
26. Loemar.
27. Poeloe-Babi.
28. Kobroor. *
29. Penamboeloeai. *
30. Lolla. *
31. Jamboeai. *
32. Gomoe-gomoe. *
33. Fenamblei.
34. Maikoor. *
35. Trangan. *
36. Koba. *
37. Batoe-goyang.
38. Koelor. *
39. Krei. *
40. Poeloe-Babi.
41. Poeloe-Bamboe.
42. Workai. *
43. Garang.
44. Poeloe-Bamboe.
45. Doemaar.
46. Barakan.
47. Jaoedi.
48. Maar.
49. Djeh, en
50. Ngornor [1]).

[1]) Volgens het in de vorige noot aangehaalde opstel des heeren van

De westwaarts liggende eilanden heeten bij de handelaars Voorwalseilanden, omdat men ze van Makasser, Banda of Amboina het eerst bereikt; de oostwaarts liggende worden daarentegen Achterwalseilanden genoemd.

De met een * gemerkte eilanden zijn bewoond. Men vindt daarop de volgende dorpen en gehuchten:

Weggelaü	op	Warialaoe.
Wassier	〃	Wassier.
Singaroeni en		
Mallaking	〃	Kola.
Kafoshal,		
Ierieri en		
Wailieli	〃	Oedjier.
Saman,		
Fingambel,		
Wokam,		
Bomtin en		
Nafleroe	〃	Wokam.
Faroetei,		
Dobo,		
Wangiel en		
Djoerdjalla	〃	Wammer.
Watteleï	〃	Watteleï.
Meiriri	〃	Meiriri.
Komfane	〃	Komfane
Penamboeloeai	〃	Penamboeloeai.
Lolla	〃	Lolla.

Eybergen heet het eiland Jamboeai Laor en de daarop liggende negorij Djamboedi en is Krei een deel van het eiland Trangan (bl. 317 en 326); voorts vermeldt genoemde heer nog verschillende onbewoonde eilandjes, die onder de door hem opgegeven namen niet op de bovenstaande lijst voorkomen. Ook is, zoo als uit het derde hoofdstuk blijkt, volgens den heer von Rosenberg zelven het in de lijst afzonderlijk genoemde Wonoembai een deel van het groote eiland Kobroor en moet daarentegen nevens Maikoor nog vermeld worden Tabberfane. R. A.

Kobroor,		
Wardjieko,		
Warloi,		
Kannai,		
Wailei en		
Fanom	op	Kobroor.
Wonoembai	"	Wonoembai.
Maikoor	"	Maikoor.
Jamboeai	"	Jamboeai.
Gomoe-gomoe	"	Gomoe-gomoe.
Seroeni en		
Naiwoeli	"	Trangan.
Koba	"	Koba.
Krei	"	Krei.
Offara,	"	
Longar en		
Trei	"	Workai. [1]).

Dobo, Wonoembai, Meiriri en Gomoe-gomoe zijn de voornaamste handelstations.

Al deze dorpen hebben grootendeels eene gemengde bevolking van Mohammedanen en heidenen; de zuiver Alfoersche bewoners leven overal verspreid in enkele, dikwerf diep in 't bosch verscholen, huizen.

De topographische kennis, welke wij van de Aroe-Eilanden hebben, beteekent zoo goed als niets. Al onze kaarten dezer groep zijn, met uitzondering van enkele punten, figuratief en de

[1]) Deze lijst moet volgens den heer von Rosenberg zelven nog aangevuld worden met de plaatsen Ratoe en Wangal- Oost en West op Maikoor, op of in de nabijheid van welk eiland de heer van Eybergen nog de negorijen Radjina en Wardigai vermeldt (bl. 334). Ook wordt hier geene plaats genoemd op het eiland Koelor, dat ook volgens de eerste lijst des heeren von Rosenberg bewoond is; volgens van Eybergen ligt op dat eiland de negorij Missidan (Bl. 320). Eindelijk geeft genoemde kontroleur in zijn verslag uitvoerige opgaven over de bevolking van Wattelei en Trangan (bl. 312 en 326—328); in de binnenlanden van laatstgenoemd eiland vermeldt hij de namen van vijftien hierboven niet opgegeven negorijen. R. A.

namen daarop verkeerd gespeld. Zoo staat op de kaart van den Molukschen Archipel door Gregory Wokan voor Wokam, Trana voor Trangan, Kalfarie voor Komfane en Waria voor Warialaoe [1]). Volgens dezelfde kaart — nogtans de beste welke wij bezitten — moest men te Dobo de westkust van Watteleï kunnen zien, hetgeen echter onmogelijk is wegens een aantal kleine daartusschen liggende eilanden.

Zonder twijfel is de Aroe-Groep van eene betrekkelijk jonge formatie; ze bestaat uit koraal- en zandbanken, die tijdens of ook welligt na de laatste groote aardomwenteling zijn opgeheven en sedert met eene meer of minder dikke laag humus overdekt zijn. Schelp- en koraalstukken, waarmede de grond tot in het binnenste der eilanden als het ware overdekt is, spreken ten duidelijkste voor dit beweren. In haar uiterlijk aanzien verschilt de groep dan ook geheel en al met het naburige Groot-Kei, dat als vrij hoog bergland uit zee oprijst, terwijl de Aroe-Groep een laag en vlak land is, dat nergens uitstekende toppen tot verkenningspunten aanbiedt. Evenwel moet men zich deze eilanden niet voorstellen als volkomen vlak; de oppervlakte is integendeel golvend; daaruit rijzen zelfs heuvels op, gelijk op Meiriri, Trangan, Krei en Workai. Ook het strand van vele der eilanden is, vooral aan den binnenkant, rotsachtig (schelpzand en kleizandsteen) en zonder oeverrand, terwijl de naar de open zee gekeerde buitenkant daarentegen vlak is met een breed, uit koraal- en schelpgruis bestaand, strand.

Een boven alle beschrijving weelderige plantengroei bedekt met duizenderlei soorten den bodem; een menschenleeftijd zou niet voldoende zijn voor een wetenschappelijk onderzoek der schatten, die de plantenwereld hier nog in haren schoot verbergt. De meeste eilanden zijn als ware het onder zwaar bosch bedolven; grasvlakten van eenige uitgestrektheid vindt men slechts op Wassier, Oedjier, Trangan, Krei en Workai.

---

[1]) In Melvills Atlas van Nederlandsch-Indië vindt men de hier door den heer von Rosenberg opgegeven spellingen. R. A.

Voor het doel dezer beschrijving hebben wij thans genoeg over de groep in het algemeen gezegd; voor de verdere gesteldheid en de bevolking verwijzen wij naar de interessante aanteekeningen van den heer C. Bosscher over Aroe, voorkomende in deel II bl. 337—378 van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde.

II.

VERBLIJF TE DOBO. — DE EILANDEN WAMMER EN WOKAM.

Dobo, het hoofddepôt van den handel op de Aroe Eilanden, ligt aan de noordwestkust van Wammer op eene landtong, die 210 el lang en 120 el breed is. Het bestaat uit een veertigtal in twee straten digt op een gepakte huizen, uit ligte materialen gelijkvloers met den beganen grond opgebouwd.

Met uitzondering van een paar Chineezen en Makassaren heeft Dobo geen vaste ingezetenen; alleen in het handelsaizoen van December tot Julij zijn de huizen, die meest alle aan handelaars van Makassar behooren, bewoond. Gedurende het overige gedeelte van het jaar staan ze leeg, waardoor de plaats uitgestorven schijnt, gelijk dit tijdens mijne komst nog het geval was wegens het laat invallen van den westenwind.

Het terrein achter Dobo is even als het overige gedeelte van Wammer met kreupelhout en hoog opgaand bosch begroeid. Rondom het etablissement strekt zich een breed zandstrand uit, vooral aan den buiten- of westkant; aan den binnenkant verdwijnt het op korten afstand van de plaats in een tal van rhyzophoren. Het terrein is nabij de kust vlak en met moerassen van brak water doorsneden; dieper binnen 's lands wordt het drooger en min of meer golvend.

De reede is eene der veiligste van de geheele groep. In den

Pl. I

Gedr. bij H. L. Smits

Rots nabij Taroetei op Wammer. (Aroë-Eilanden.)

oostmoesson liggen de vaartuigen aan den west- en in den westmoesson aan den oostkant der landtong. Bij ebbe en nog meer bij springtij valt een groot gedeelte van den bodem der zee droog, en ziet men langs het strand zand- en koraalbanken tot ver in zee boven den waterspiegel uitsteken. Een diepe geul, naauwelijks een halve Engelsche mijl breed, scheidt dan Wammer van het vlak tegenover gelegen, veel grootere Wokam.

Over het algemeen is Dobo gezond, de meeste ziekteverschijnselen doen zich voor in de laatste helft van den westmoesson, die gewoonlijk guurder is dan de oostmoessoen. In de maanden April en Mei heerschen veelal koortsen, die evenwel zelden kwaadaardig zijn. Syphilis is eene bij den inboorling tot heden nog onbekende kwaal; daarentegen werden de eilanden reeds meermalen door cholera en pokken geteisterd.

Daags na mijne ontscheping toog ik zonder dralen met mijn uit twaalf inlanders bestaand personeel aan het werk, om Wammer en het naburige Wokam te exploiteren, voor dat ik het onderzoek op de meer binnenwaarts gelegen eilanden aanving. Door onvermoeiden ijver mogt ik mij dan ook na een verblijf te Dobo van ruim anderhalve maand in een rijken oogst verblijden.

Nadat de omstreken van mijn verblijf en een gedeelte der zuidkust van Wokam onderzocht waren, vertrok ik over zee naar Faroetei, een klein gehucht op de zuidoostkust van Wammer, nabij 's gouvernements steenkolenloods omtrent vier mijl van Dobo. Wij roeiden vlak onder den wal, die hier overal uit verdronken, met rhyzophoren begroeid, land bestaat, waarachter hoog geboomte oprijst. Eerst nabij het dorpje wordt de kust hoog en rotsachtig (madreporenkalk) en vormt voorbij Faroetei een breed wit zandstrand, dat zich nagenoeg langs den geheelen buitenkant van het eiland uitstrekt. Voor den hoek, waar de kust rotsachtig begint te worden, ligt in zee eene merkwaardige alleen staande rots, die uit fijnkorreligen kleizandsteen bestaat en met vele hoeken en gaten doorboord is. Het gehucht Faroetei, een zestal ellendige huisjes aan het strand, is behalve aan den zeekant door hoog bosch ingesloten en steekt in zijn armoedigen

staat ongunstig af bij den prachtigen plantengroei, die het omringt. Het is de tegenwoordige woonplaats van den oud-Orangkaja van Djoerdjalla, een schrander doch inhalig man. Langs een voetpad gaat men van hier in twee uur naar het dorp Djoerdjalla op de westkust van Wammer.

Zooals ik verwacht had, leverde de localiteit vele in de verzameling nog ontbrekende soorten uit verschillende dierklassen. Voornamelijk waren het vogelsoorten zoo als: Cypselus mystaceus, Scythrops Novae Hollandiae, Alcedo pusilla, Megapodius Reinwardti, Rallina tricolor, Eulabacornis castaneoventris en Graculus leucogaster.

Op den 28sten Februarij naar Dobo teruggekeerd, hield ik mij onledig met het in order brengen mijner aanteekeningen en verzamelingen en maakte voorbereidselen tot een verblijf op het eiland Wokam. Onderwijl ontving ik bezoeken van verschillende hoofden, waaronder ook de regent van het eiland Oedjier, Orangkaja Osman, een oud schraal mannetje met een goedig uiterlijk. Terwijl de andere hoofden de Ambonsche kleeding droegen, stak hij in een witte das, hemd, zwart grijnen broek, witte kousen en schoenen; als bovenkleed droeg hij een roodlakenschen rok met tot aan de enkels afhangende panden. Op den rok was eene bronzen medaille voor trouwe militaire dienst vastgespeld, die aan een groot en tamelijk vuil oranjelint hing. Op het hoofd droeg onze vriend een ronden hoed met oranje kokarde en breed driekleurig lint versierd. In de hand hield hij een stok, waarvan de knop eene nadere beschrijving verdient. Hij is van goud, zeer eenvoudig bewerkt, met een rond vlak aan den bovenkant. In romeinsche cursiefletters staat daarop dit opschrift gegraveerd:

DEN
M. EN G. G.
DAENDELS
AAN
DEN ORANG-KAY VAN
OEDJIERBOLE-BOLE
VOOR
SIJN BEWEESEN TROUW
IN DEN JARE
1808.

Deze stok werd aan Bole-Bole, vader van Orangkaja Osman, uitgereikt tot belooning van zijn gedrag tijdens de overrompeling van 's lands fort te Wokam door de hoofden van dit eiland en Wammer, bij welke gelegenheid de gezagvoerder naauwelijks den tijd had met zijne manschappen naar Oedjier te vlugten. Bole-Bole nam de ongelukkigen, die alles verloren hadden, gastvrij ten zijnen huize op en bragt ze met zijn eigen vaartuig eenige maanden later ongedeerd naar Banda.

Osman bezit een tweeden zilveren rottingknop, welke op het slechts weinig bolvormige bovenvlak het bekende merk der O. I. Compagnie draagt, zonder jaartal. Volgens zeggen van den tegenwoordigen eigenaar is hij de tiende regent, die dezen knop voert. Nemen wij twaalf jaren voor den gemiddelden regeringstijd van ieder dezer hoofden, dan verkrijgen wij 120 jaren voor den ouderdom van den knop en zou deze dus dateeren uit het midden der vorige eeuw. Even oud en nog geheel gaaf is de stok waarop hij zit, een fraaije Palembangsche rottan. Het graveersel op den knop is, hoewel zeer uitgesleten, niettemin goed herkenbaar.

Reeds kort na mijne komst te Dobo had men mij gesproken van Bomtin en Nafleroe, twee Alfoersche dorpjes op de zuidoostkust van Wokam niet verre van het strand. Daar ik beide gaarne nog voor mijn op handen vertrek wilde bezoeken, begaf ik mij den 4den Maart in eene kano (lepa-lepa) derwaarts. Wij waren spoedig over de straat, die Wammer van Wokam scheidt en roeiden omtrent twee mijl op onder de rots- en heuvelachtige kust van laatstgenoemd eiland, waarvoor vele koraal- en modderbanken liggen, die met hoog water onderloopen en met rhizophoren begroeid zijn. Deze tweede rhizophorengordel vormt bogten en inhammen en wordt door talrijke smalle straten (soengei) doorsneden, die veelal de beddingen zijn van kleine op het land ontspringende kreken. Wij sloegen een dezer bogten in en roeiden vervolgens eene daarin mondende kreek omtrent een kwartier ver op. Bij het binnenkomen zag ik op eene drooggevallen modderbank een grooten reiger (Ardea typhon) en een

wulp (Numenius), die echter niet te genaken waren. Onder het oproeijen der kreek, hoorden wij tamelijk van nabij het slaan op een gong, begeleid met zang. Op het geluid afgaande bereikten wij spoedig het drooge en heuvelachtige land.

Een hobbelig, bergop over een smallen heuvelrug slingerend voetpad, door prachtige en reusachtige boomen beschaduwd, bragt ons spoedig naar het omtrent 200 voet boven de oppervlakte der zee gelegen Bomtin, vanwaar de muziek kwam, die onderweg ons oor getroffen had. Dit gehucht bestaat uit twee hoog van den grond gebouwde huizen van ligte materialen en is door een vijftal gezinnen bewoond. Bij ons binnenkomen hield de muziek op; een paar mannen kwamen ons te gemoet en bragten ons naar het grootste huis, waarvan de eigenares, eene hoog bejaarde vrouw, juist was overleden. Midden in het vertrek, dat de geheele binnenruimte van het huis besloeg, lag het lijk regtuitgestrekt op eene mat onder een soort van verhemelte; twee kleine kommen van grof aardewerk steunden het hoofd aan beide kanten, terwijl een gewoon plat bord omgekeerd op de borst lag. Het gezigt was ongedekt en het ligchaam in het beste kleed (sarong) der overledene gewikkeld. Rondom het lijk zaten eenige mannen en vrouwen onder ceremonieel gehuil, zingen en slaan op de gong het noodige misbaar te maken.

Na eenige oogenblikken in het huis vertoefd te hebben, begaf ik mij naar het tweede dorpje Nafleroe, dat een kwartier verder op denzelfden heuvelrug ligt. Het bestaat eveneens uit twee huizen van gelijken bouwtrant als die van Bomtin.

De bewoners dezer beide in het hooge woud verscholen dorpjes zijn Alfoeren, die echter door hun druk verkeer met de handelaars te Dobo reeds veel eigenaardigs verloren hebben. De mannen hadden geen andere kleeding dan een katoenen schaamgordel, terwijl de vrouwen een stuk gekleurd sits om de heupen geslagen hadden. Eenige jonge lieden, die wij onder het terugkeeren voorbijgingen, waren met lans en boog gewapend.

Na eenige kleine geschenken te hebben uitgedeeld, nam ik den terugweg aan naar het strand langs hetzelfde pad, dat er

ons gebragt had. Het indrukwekkende bosch, waardoor dit pad slingert, vertoonde weinig sporen van leven; eenige witte kakatoea's (Cacatua triton) en een paar duiven (Columba Mülleri) benevens eenige vlinders, was al wat wij te zien kregen. Uit de verte hoorde ik een paar maal het ruwe geschreeuw van den zwarten kakatoea (Microglossus aterrimus), dat veel zwaarder en minder schel is dan dat van den witten. Paradijsvogels (Paradisea apoda en Cicinnurus regius), zoomede kasuarissen moeten volgens het zeggen der dorpbewoners menigvuldig in deze streek voorkomen.

In onze kano gezeten, waren wij spoedig weder buiten. Toen wij des ochtends onder de kust langs roeiden, had ik boven het ondiepe water eene menigte van staken zien uitsteken, overblijfsels van toestellen om groote visschen te vangen (sero). Deze staken strekken gedurende de middaguren dikwerf tot rustplaats voor zeevogels, meest sternen. Daar ik eenige dezer laatsten (Sterna Torresi) regt voor ons uit zag, liet ik er op afhouden en gaf mijn geweer aan den gezagvoerder van den schoener, die ons vergezelde, met verzoek een dier vogels te schieten. Vleugellam geschoten, viel de vogel in zee en trachtte door zwemmen uit de voeten te komen. Wij zetten hem natuurlijk achterna en hadden hem spoedig ingehaald, toen door eene onvoorzigtige beweging van den voorsten roeijer, om den vogel op te halen, de ranke kano eensklaps omsloeg op eene diepte van 2½ vadem en wij allen in zee vielen. Nu ben ik wel is waar een goed zwemmer, doch mijn zware kleeding en het jagtgereedschap, dat ik om het lijf had, maakten mij het zwemmen zoo lastig, dat ik stellig zou verdronken zijn, zoo het mij niet gelukt was, met de uiterste krachtsinspanning de wegdrijvende kano te bereiken en met behulp van een der roeijers er op te klimmen. Dezen, die in 't eerste oogenblik genoeg te doen hadden met zich zelven en met den gezagvoerder, welke in het geheel niet zwemmen kon, bragten de kano intusschen langzamerhand in ondiep water, keerden haar daar weder om, en ziet! tot onze verbazing vonden wij de geschotene stern er onder. Mijn geweer

en al wat wij bij ons hadden, lag natuurlijk op den bodem der zee, doch het geweer werd 's anderendaags bij ebbe weder opgevischt. Doornat en met koorts op het lijf kwam ik in den achtermiddag te Dobo terug van dit uitstapje, dat mij steeds in het geheugen zal blijven.

Den 8sten Maart bragt ik mijn hoofdkwartier over naar de kampong Wokam op het eiland van dien naam, dat mij als bijzonder rijk aan vogels was afgeschilderd. Te Amboina en elders had men mij gezegd, dat de kasuaris en paradijsvogel slechts op de groote oostwaarts gelegen eilanden voorkomen, doch te Dobo werd mij voor stellig verzekerd, dat beide vogels ook op Wokam in menigte leefden. Ik vertrok derhalve vol verwachting en kwam na ruim twee uur roeijens in den kampong.

Deze ligt op de westkust van het eiland, vlak aan zee, omtrent twintig minuten gaans van Tandjong-Klappadoea, welke met den op Wammer gelegen Tandjong Oelar den ingang vormt der naar Dobo voerende straat. Het terrein rondom het dorp is vlak, met klappers (Cocos nucifera) en verder landwaarts in met sagopalmen (Metroxylon) bewassen. Daar achter strekt zich met uitzondering van enkele tuinen, zwaar geboomte uit, waaronder het geheele eiland als bedolven ligt. Het dorp zelf heeft een vriendelijk aanzien; de veertien hoog van den grond gebouwde huizen beslaan twee zijden van een open vierkant, in welks midden de woning staat van den Orangkaja. De zuidkant van dit plein wordt gesloten door een steenen kerk, waarvan de heldere gewitte muren scherp afsteken bij den donkeren boschgrond. Wegens afwezigheid van den Orangkaja moest ik mijn intrek ten huize van het tweede dorpshoofd nemen. Ik bezocht nog in den voormiddag de bouwvallen van de loge of versterking der Compagnie, welke ik al bij het binnenkomen was voorbijgegaan. Te oordeelen naar de midden in het dorp gelegen overblijfselen moet het een kapitaal werk geweest zijn, dat weleer in deze veraf gelegen gewesten aan de woeste bevolking van de magt en grootheid der Oost-Indische Compagnie getuigde. Een vierkanten ringmuur van meer dan honderd el omsloot het ge-

heel; een torenachtig bastion, twee poorten en gedeelten van den voet des muurs naar den zeekant zijn nog aanwezig. Van de huizen, welke er in stonden, bestaat naast de westerpoort nog de omwanding eener woning en het gebouw, dat men thans tot kerk heeft ingerigt. Een in steen gebeiteld opschrift, dat boven de oosterpoort stond, is helaas nergens meer te vinden.

Geschiedkundige bijzonderheden nopens dit fort wist niemand te vermelden. Dat het in 1808 verlaten en denkelijk ook verwoest werd, hebben wij vroeger reeds aangestipt.

Reeds daags na mijne aankomst zond ik mijn personeel uit en daar ik zulks, behalve des Zondags, iederen dag deed, was ik spoedig in het bezit van menig schoon en zeldzaam voorwerp uit de klasse der vogels.

Ten hoogste tevreden met de verkregen resultaten, keerde ik den 16den April naar Dobo terug, om mij gereed te maken voor een reistogt binnenwaarts. Dewijl een groot gedeelte mijner jagers aan tusschenpoozende koortsen leed en de weêrsgesteldheid zeer ongunstig was, staakte ik mijne werkzaamheden tot het einde der maand, nadat de tot nu toe verzamelde dieren eerst waren ingepakt.

Om nog eens op Wokam terug te komen, dit eiland is bijzonder aan te bevelen aan verzamelaars, die slechts korten tijd ter hunner beschikking hebben. Het ligt vooraan en bevat hoogstwaarschijnlijk alle op de groep levende diersoorten. In den kampong Wokam kan men redelijk onder dak komen en tegen gering loon hulp en ondersteuning vinden.

III.

HET LANDSCHAP WONOEMBAI OP KOBROOR. — NASPORINGEN OP MAIKOOR EN TRANGAN.

Daar ik te Dobo geen voor mijn verderen togt geschikt vaartuig kon krijgen, was ik in het belang mijner zending genoodzaakt op nieuw den kleinen schoener in te huren, waarmede ik van Amboina was overgekomen en deed dit voor de geheele reis tegen den matigen prijs van *f* 8 daags. Dezelfde som en welligt meer zou mij ook een viertal kleine praauwen gekost hebben, terwijl ik telkens door verwisseling van volk moeite en oponthoud zou gehad hebben, zonder nog van den terugkeer naar Amboina te gewagen. Ten gevolge dezer schikking scheepte ik mij op den 1sten Mei in en verliet Dobo in den ochtend van den 2den met het voornemen, eene maand door te brengen in het landschap Wonoembai, dat een gedeelte uitmaakt van het op de kaarten figurerende groote eiland Kobroor. Onze koers was in den beginne oostelijk en vervolgens zuidelijk en voerde ons langs een onzuiver vaarwater tusschen de eilanden Wammer en Meiran door, tot Poeloe Toeman, alwaar wij in den achtermiddag nabij kaap Lalaú op zes vademen ankerden, om den nacht door te brengen. De loods, dien ik bij mij had, achtte dit raadzaam, zoowel dewijl stroom en wind ons tegen waren, als ook omdat het strand bij de weldra

te verwachten ebbe tot ver in zee droog valt en de vaart daardoor bemoeijelijkt wordt.

In den morgen van den volgenden dag werkten wij met een gunstige bries verder zuidelijk op en lieten in het middaguur het anker voor straat Wonoembai vallen.

De kust, die tot kaap Lalau laag en met een onafgebroken bosch begroeid is, waaruit flaauwe heuvelreeksen oprijzen, is hier op sommige punten vrij schilderachtig; voornamelijk dáár waar kalkrotsen, wier bovenvlak met een helder groen grastapijt bekleed is en waarop kasuarinen verspreid staan, loodregt uit zee oprijzen. In vele dezer rotsen zijn grotten en holen, waarvan de ingang zeewaarts gekeerd is. Het was met het doel, om de voornaamste daarvan te onderzoeken, dat ik de reis voor een oogenblik staakte. De steen, waarin deze ondiepe grotten blijkbaar door de werking van den golfslag uitgehold zijn, bestaat benedenwaarts uit schelpkalk, bovenwaarts uit kalkmergel. Stalactiten en stalagmiten vond ik er niet. In de grootste trof ik een twintigtal exemplaren eener zwaluwsoort, benevens eene kleine vledermuis, welke laatste gevangen werd. Aan den rotswand vonden wij vele ledige nesten dezer zwaluwen, die van grashalmpjes en veeren gebouwd en van buiten dik met aarde bestreken waren, doch bij het afnemen uit elkander vielen. Op de uitgestrekte koraalriffen aan den voet dezer rotsen verzamelde ik ter loops nog eenige holothuriën.

Aan den linkeroever een paar huisjes ziende, stak ik derwaarts over en vond in een daarvan een Alfoersch gezin in ellendigen toestand gehuisvest. Een weinig jonge kokosnoten was alles, wat zij ons te koop konden aanbieden. De onreinheid in en om deze hutjes ging alle beschrijving te boven.

Aan boord terug gekomen, liet ik het anker ligten en daarna door den stroom geholpen, de straat inroeijen tot aan een omstreeks drie mijl van het strand verwijderd punt, waar zij zich in tweeën splitst. De eene noordoostwaarts loopende arm geleidt naar den Achterwal (di balakan tanah), de andere, waarvan de strekking zuidelijk is, loopt eenige mijlen verder dood, na zich

in verschillende takken te hebben gesplitst. Het door beide armen omsloten land is het landschap Wonoembai en maakt een gedeelte uit van het op de kaarten figurerende groote eiland Kobroor. Op de kaart der Moluksche eilanden van Gregory vindt men den mond dezer straat vrij naauwkeurig aangewezen.

Den volgenden middag liet ik langs den zuidelijken arm verder opwerken, om het punt te bereiken, waar de Engelsche reiziger en natuuronderzoeker R. A. Wallace voor ongeveer acht jaar eene maand vertoefd had ten huize van den onder zijne landgenooten zeer invloedrijken Alfoer Kamies.

Nadat ik zoo ver mogelijk den allengs smaller en ondieper wordenden zeearm had opgeroeid en nog een nacht aan boord had doorgebragt, kwam ik in den ochtend van den 5den voor goed ten anker nabij het huis van Kamies, werwaarts ik mijne goederen liet overbrengen. De eigenaar was van mijne komst verwittigd door den Orangkaja van Wokam, onder wiens gezag het landschap staat. Bereidwillig stond hij zijne nieuwe en vrij ruime woning ten mijnen behoeve af, terwijl hij een vijftal gezinnen, die met hem dit huis bewoonden, naar elders had doen verhuizen; ook de weg naar het gebouw was schoon gemaakt. Zoo vond ik in deze wildernis een voor de omstandigheden vrij redelijk onderkomen. Bij mijne komst was het huis opgepropt met inboorlingen, die evenwel langzamerhand afdropen, nadat hunne nieuwsgierigheid bevredigd was. Het spreekt van zelf, dat ik Kamies uitnoodigde, met mij onder één dak te blijven wonen.

Tot daar, waar de zeeëngte zich in tweeën deelt, zijn de oevers hoog en rotsachtig en gaan zij op vele plaatsen loodregt naar beneden; aan het scheidingspunt wordt de straat door een steenachtig eilandje in twee korte armen gesplitst. Verderop en langs alle zijkanalen bestaan de oevers nagenoeg geheel en al uit verdronken land met de in deze streken gewone moerasplanten (Bruguieria, Soneratia, enz.), wier ontelbare wortels met duizenderlei bogten uit het donker bruine water oprijzen. Niets is eentooniger en vermoeijender voor het oog dan deze uit

slechts weinige soorten bestaande plantengroei; haar aanblik herinnerde mij levendig de in 1858 op soortgelijke kreken der zuidwestkust van Nieuw-Guinea gedane togten. Behalve het schelle geluid der papegaaijen (Eclectus polychlorus en Cacatua triton) en nu en dan het ruwe geschreeuw van den grooten paradijsvogel hoorden noch zagen wij eenig leven en eerst hooger op nabij het eindpunt van onzen togt begroette ons de boerong siang (Tropidorhynchus Novae Guineae) met zijn vrolijk gezang. Bij regenachtig weer, waarvan wij gelukkig bevrijd bleven, maken millioenen stekende en bijtende insecten (Tipulae en andere naauwelijks zigtbare soorten), het verblijf op deze zeearmen en kreken ondragelijk, terwijl eene groote vlieg, eene oude kennis van Nieuw-Guinea, bij dag den reiziger met hare felle beten kwelt.

Het huis, onder welks gastvrij dak ik eene maand zoude vertoeven, ligt eenzaam midden in eene wildernis, waarin de vernielende hand des ruwen bewoners slechts op weinig plaatsen een onophoudelijken kamp voert met de eeuwig jonge krachten van een boven alle beschrijving weelderigen plantengroei. Dat men in zoodanig verblijf al de genietingen moet ontberen, die de Europesche beschaving aanbiedt, behoeft niet betoogd te worden. Het terrein wordt ten noorden en oosten begrensd door den zeearm, langs welken wij gekomen waren en dien ik ter herinnering aan mijn verblijf en dat van Wallace „Naturalist-kreek" zal noemen. Zuidwaarts loopt het strand een weinig op en vormt een breeden rug, die zich westelijk weder in laag land verliest. Een groot gedeelte van dezen rug wordt ingenomen door een tuin of beter gezegd door een lap gronds, waarop men twee derden der boomen heeft weggekapt, en zonder den grond verder te zuiveren, kokospalmen, pisang, pataten, laboe en suikerriet ordeloos door elkander tusschen struiken en gras geplant heeft. Een smal hobbelig voetpad, bij welks aanleg men het axioma gedurig uit het oog verloor, dat de regte lijn de kortste weg tusschen twee punten is, slingert over dezen rug zuidwaarts en geleidt naar andere woningen en tuinen, die op meer of

minder grooten afstand van elkander in de wildernis verspreid liggen. Aan den overkant van den zeearm is het evenzoo gesteld. Nabij de menigvuldige kreken, die dit terrein doorsnijden, is de grond modderig, doch verder op vast en dik met humus bedekt. Evenwel komt op vele plaatsen schelpkalk te voorschijn, om getuigenis af te leggen van de latere opheffing des bodems.

Op een vijftigtal passen van de kreek verheft mijne verblijfplaats haar schamel dak. Zij staat op stijlen zeven voet boven den grond en beslaat 10 el in het vierkant. Een hoog dak, dat tevens tot omwanding dient, overdekt het gebouw; een zolder ontbreekt en de vloer, welks middengedeelte anderhalven voet lager is dan de zijwanden, bestaat uit latwerk, waartusschendoor men den grond ziet. Van de geheel opene binnenruimte zijn drie hokken afgescheiden, waarvan een mij tot slaapkamer strekt. Alles is van binnen zwart van rook en het houtwerk een vinger dik met stof en vuil bedekt. Loopt iemand over den vloer, dan schudt het geheele huis en dewijl dit over dag onophoudelijk plaats heeft, valt er aan geen werken te denken.

Iets van het huis verwijderd staat het geraamte van eene tweede woning, die hoogstwaarschijnlijk nimmer zal voltooid worden. Vlak daarnaast zijn twee Aroeëesche graven. Bij het eene staat de kist vijf voet boven den grond op twee palen onder een afdak. Behalve het deksel is ze netjes uit één stuk gekapt in den vorm eener schuit. In een gat aan den onderkant, dat luchtdigt gesloten is, sluit een tot in den grond loopende bamboe, bestemd tot lozing der bij de ontbinding van het lijk zich afscheidende vochten. Bij het andere graf was de doode in de aarde begraven, eveneens onder een afdak. Rondom beide graven stonden gave borden en flesschen; onder het afdak hingen de matjes, waarop de afgestorvenen weleer sliepen, terwijl het kapmes en andere kleinigheden, waarvan zij zich bij hun leven bedienden, in een mandje aan het hoofdeinde van het graf hingen. Daarnaast lagen eindelijk nog eenige veldvruchten, afkomstig uit de tuinen der overledenen.

Onmiddellijk achter mijn huis stonden, insgelijks op palen onder een afdak, twee drankkisten, die twee kinderlijkjes bevatten; ook onder deze kisten waren gave borden ter neer gezet, maar anders niets.

Op die graven wordt nu en dan, wanneer de achtergebleven betrekkingen dit noodzakelijk achten, een vuurtje gestookt bij wijze van offerande aan den geest des overledene. Nog op meer plaatsen in het bosch treft men boven den grond lijkkisten aan. De heer Bosscher zegt dus in zijn boven vermeld rapport ten onregte, dat het begraven der lijken in de aarde onder de woonhuizen eene algemeene gewoonte is.

Door het vele, wat ik over het verblijf van Wallace alhier had hooren verhalen, was mijne verwachting hoog gespannen, en tot mijne blijdschap werd ik daarin niet teleurgesteld, tot bereiking van welk gunstig resultaat de in de buurt wonende inboorlingen het meest bijdroegen. Door kleine geschenken en vriendelijke toespraak wist ik ze naar mijn hand te zetten en tegen geringe betaling bragten zij mij dagelijks eene menigte dieren, vooral kleine vogels, die zij met eene ongeloofelijke behendigheid met pijlen weten te schieten. De Aroeëezen zijn de beste boogschutters, die ik op mijne veelvuldige zwerftogten in den archipel ontmoet heb; de boog is een vreeselijk wapen in hunne handen. Hij is gemaakt uit het harde en zeer veerkrachtige hout van den oeria, meestal net afgewerkt en tusschen de vijf en zes voet lang. Hij heet in de landstaal: „fier" (op Wokam „feer"). De pees „fierela" is gemaakt van den ineengedraaiden bast van den marar (Hibiscus spec.) en tot beschutting tegen de vochtigheid met hars van den djiedir bestreken. De pijlen, die met dezen boog geschoten worden, zijn gemiddeld vier voet lang; de schacht is gemaakt van het riet ngafoel (Arundo spec.), aan het ondereinde met min of meer snijwerk en bontkleurige vogelveeren versierd en op beide kanten met de in eene vlakke rigting liggende vlag eener staartpen voorzien, die dient, om den pijl niet van rigting te doen veranderen. In het boveneinde der schacht is de punt bevestigd, gemaakt uit stoffen van ver-

schillenden aard; naar gelang dezer stoffen wordt de pijl door bijzondere namen onderscheiden. Is de punt van ijzer, meest verkregen uit het lemmet van een mes, dan heet de pijl „roebil”; deze wordt gebruikt in den oorlog en bij de jagt op wilde zwijnen en kasuarissen. „Koedarie toeloe” heet de pijl, wanneer de punt van kasuarisbeen gemaakt is; deze strekt tot hetzelfde doel als de vorige soort. Heeft de pijl een scherpe punt van bamboesriet, dan verkrijgt hij den naam van „foel”. Hij heet „langa”, wanneer de punt van kagalhout (Areca spec.) gemaakt en van inkervingen en weerhaken voorzien is. Deze beide soorten van pijlen worden gebruikt bij de jagt op klein wild en ook in den oorlog. Uitsluitend tot het schieten van klein gevogelte dienen de „toebak” en „kaiting tinga”; bij eerstgenoemde soort heeft de punt een ronden, van voren nagenoeg platten knop, bij de laatste is die, hoewel bijna evenzoo gevormd, nog buitendien van drie naar voren gerigte korte uitsteeksels voorzien. Beide soorten van pijlen dienen, om het wild levend of onbeschadigd in des jagers hand te doen vallen. Van den „kata” eindelijk maakt men gebruik bij de vischvangst. Hij heeft drie verschillende punten van palmhout, aan den binnenkant van weerhaken voorzien. Een kleinere boog, waarmede men dikwerf aankomende jongens ziet rondloopen, dient uitsluitend tot de jagt op klein gevogelte. De pijlen (sigga), die daarmede geschoten worden, zijn klein en zeer ligt; zij zijn gemaakt van de ribben der bladscheede van den sagopalm (Metroxylon), goed aangescherpt en bijzonder geschikt tot het doel, waarvoor men ze gebruikt.

Met dit oorspronkelijk schietwerktuig wisten de meeste inboorlingen kleine vogels beter te raken, dan mijne jagers met hunne geweren, en dikwerf stond ik verbaasd over de behendigheid, die zij daarbij ten toon spreidden.

Niettegenstaande de ongunstige weersgesteldheid was mijn doel te dezer plaatse binnen eene maand bereikt, zoodat ik mij op den 8sten Junij naar Maikoor begaf. Met zonsondergang waren wij de straat uit, die op sommige plaatsen een schilderachtig ge-

zigt opleverde door de watervallen, welke ten gevolge der veelvuldige regens van den rotsachtigen oever neerstortten.

In den nacht passeerden wij Kaap Matjoerin of Tandjong-Batoe, den noordwesthoek van Maikoor en wij zouden reeds tegen den middag van den negenden de plaats onzer bestemming bereikt hebben, indien de zuidenwind, die in den nacht was doorgekomen, niet dermate was aangewakkerd, dat aan geen doorzeilen te denken viel. In het gezigt van Kaap Meliwaier, den zuidwesthoek van het eiland, waarachter het dorp Maikoor ligt, lieten wij op de reede van Balafoeinama het anker vallen en werkten den 10den en 11den met de dreg langzaam vooruit tot op de hoogte van Kaap Meliwaier, tegenover den aan het strand gelegen, uit vijf huizen bestaanden kampong Ratoe, waarbij het vaartuig verscheiden malen den grond raakte. Daar wij niet verder vooruit konden komen, zond ik den Orangkaja van Maikoor, die mij te Wonoembai was komen afhalen, naar zijn dorp, om hulp te halen, en ontscheepte in volle zee in den avond van den 12den Junij, terwijl mijn schoener eerst drie dagen later op de reede aankwam. Het op de kaart van Gregory figurerende groote eiland Maikoor bestaat in werkelijkheid uit de twee door eene omstreeks twee mijl breede straat gescheiden eilanden: Maikoor en Tabberfane, beide met kasuarinen begroeid. Binnen in de straat op de zuidkust van eerstgenoemd eiland, ligt het uit een twaalftal schamele hutten bestaande dorpje Maikoor, overschaduwd door kokospalmen — een zeldzaam verschijnsel op Aroe.

Een houten wit gepleisterd kerkje, wijst ons aan dat wij ons onder eene zoogenaamde christenkudde bevinden, waarover een Amboneesch schoolmeester als herder gesteld is. Een vijftigtal jaren geleden stond het dorp 300 el verder boschwaarts in, door een steenen ringmuur omsloten, waarvan de overblijfselen nog te zien zijn. Ook de omwanding eener voor omtrent 100 jaar gebouwde kerk is nog in vrij gaven staat. De klok, die haar weleer versierde, wordt nog heden gebruikt. Zij heeft een bijzonder zuiveren klank, is net afgewerkt en draagt het opschrift:

„Me fecit Jan Albert de Grave, Amstelodami anno 1721.” Zij is dus nagenoeg anderhalve eeuw oud. Op welke wijze mag ze wel herwaarts verzeild geraakt zijn? Ook twee, insgelijks uit dien tijd afkomstige putten, die een overheerlijk koud en helder water bevatten, zijn thans nog in gebruik. Behalve de kerk en schoolmeesterswoning bestaat er nog een voor den reizenden ambtenaar bestemd hok, waarin ik mijn intrek heb genomen. Even als al de overige huizen staat het op het barre zandstrand. De Orangkaja bewoont een krot, dat op het instorten staat. Hij is een afgeleefde dronkaard, die in het geheel geen gezag meer heeft en hoe eerder hoe beter uit het bestuur dient verwijderd te worden.

De omstreek van het dorp is, zooals het geheele eiland, vlak en begroeid met bosch, waarin kleine tuinen verspreid liggen voor den aanplant van milo (Zea maïs), pataten (Convolvul. batatas), suikerriet en pisang. Het strand is effen en zanderig en valt bij ebbe tot ver in zee droog. Achter het dorp ligt een moeras, dat iets meer om de west een meertje vormt, bewoond door verschillende soorten van watervogels, waarop ik terstond jagt liet maken.

Bij zeer heldere lucht ziet men van hier aan de westerkim de bergen van Groot-Kei, zooals op den 15den, 16den en 17den Junij het geval was.

Terwijl mijn volk bezig was met het verzamelen en bereiden van natuurkundige voorwerpen, deed ik den 29sten Junij een togtje naar zee. De zuidkust van Maikoor vormt hier twee mijl ten zuidoosten van het dorp eene diepe, op geene onzer kaarten figurerende bogt. Het landschap om dezen inham heet Wangal en bevat twee dorpjes, waarvan het eene in het binnenste der baai, het andere op haren oosteroever gelegen is. Beide wenschte ik te bezoeken met het doel, om de localiteit in oogenschouw te nemen, daar het plan bij mij bestond, een gedeelte van mijn personeel derwaarts te zenden, zoodra de omstreken van het dorp Maikoor zouden zijn geëxploiteerd. De twee dorpen liggen op het strand, zijn omringd door hoog woud en

bestaan uit een vijftal huizen, die te Wangal-West vrij goed onderhouden waren. Onder het afdak van een dezer huizen hingen twee zeer gehavende doejong-schedels, waarvan de een bijzonder groot was. Het is bij de heidensche bevolking van Aroe eene gewoonte, om de schedels der dieren, die zij gedood en opgegeten heeft, in de huizen op te hangen. Wangal-Oost ziet er minder voordeelig uit; evenwel gaf ik daaraan de voorkeur, omdat het daarachter liggende woud de faneam (Paradisea apoda) huisvest, welke in den omtrek van Wangal-West niet gevonden wordt.

Nadat de noodige schikkingen gemaakt waren, om daar eenige mijner volgelingen gedurende eenigen tijd te doen blijven, keerde ik in den namiddag naar mijn hoofdkwartier terug.

De plantenbekleeding van het tegenover en bezuiden Maikoor gelegen groote eiland Tabberfane, zoomede die van al de verder om de zuid liggende eilanden, verschilt zeer met die van de tot nu toe door mij bezochte streken. Hier toch wisselt bosch met dikwerf ver uitgestrekt grasland af, waarop slechts enkele boomen hier en daar verspreid staan. Ik had reeds zoo vele soorten van Noord-Australische dieren, vooral vogels, op Aroe leeren kennen, dat niet zonder eenigen grond de gedachte bij mij wortel schoot, in deze grasstreken welligt bijzondere, in de verzameling nog ontbrekende vormen te zullen vinden. Derhalve nam ik het besluit mijn geheel personeel naar Trangan te zenden, aangezien ik zelf wegens zware ongesteldheid aan huis gekluisterd was. Wegens de in dit jaargetijde te verwachten hevige zuidenwinden en de langs de kust hoog oploopende zee kwam het mij noodzakelijk voor, dit besluit zoo spoedig mogelijk ten uitvoer te leggen. Ik stelde derhalve het onderzoek der omstreken van Wangal vooreerst uit en zond mijne jagers op den 4den Julij met een voor dien togt door mij ingehuurd inlandsch vaartuig naar Trangan. In den namiddag van den 5den waren zij reeds onder de kust van dit eiland en liepen tegen zonsondergang een kreekje binnen, aan welks oever een tweetal Indiaansche hutten stond, beide voor het oogenblik onbewoond. Daar de omstreek hun geschikt toescheen,

namen de jagers voorloopig deze hutjes in bezit en begonnen den 6den hunne onderzoekingstogten, waarmede zij tot den 12den voortgingen.

Even voor mijn vertrek naar Kei, kwam de eigenaar van een der huisjes mij opzoeken, om zich over de schending van zijn eigendomsregt bij mij te beklagen. Een klein geschenk voor hem en zijn buurman stelde hem echter spoedig te vrede en met een lagchend gelaat keerde de stumper huiswaarts.

Volgens de beschrijving van mijn personeel en de door mij ingewonnen berigten is dit gedeelte van Trangan vlak en bestaat het voor een groot gedeelte uit grasland. Dewijl de daarop groeijende plantensoorten van Sacharum, Phragmitis en Imperata geene tot dierlijk voedsel geschikte zaden opleveren, en de met deze gewassen overdekte streken, die in dezen archipel zoo menigvuldig voorkomen, doorgaans arm aan diersoorten zijn, vonden mijne jagers ook hier niet veel bijzonders.

Na een verblijf van zeven dagen daar ter plaatse, kwamen zij den 13den behouden terug en werden door mij den 15den naar Wangal-Oost gezonden, om daar insgelijks eene week te gaan jagen.

Tijdens hun verblijf aldaar deed zich een incident voor, dat mij voor vijf en twintig jaar zelf in de Battaklanden op Sumatra was overkomen. Een mijner jagers namelijk raakte, in 't bosch jagende, het spoor bijster, en bleef gedurende tweemaal vier en twintig uren zonder voedsel ronddwalen. Van zijn verdwijnen verwittigd, stelde ik zonder uitstel al het mogelijke ter zijner opsporing in het werk en na verloop van twee dagen mogt het mij gelukken, hem, wel is waar geheel uitgeput, doch overigens welvarend, ver van Wangal nabij straat Workai terug te vinden. Bespeurende, dat hij verdwaald was geraakt, was hij op het gelukkige denkbeeld gekomen, langs den weg, dien hij insloeg, nu en dan heester- en boomtakjes af te breken, een leiddraad, die ons, toen wij daarvan eens het begin gevonden hadden, tot den verlorene voerde.

Den 23sten kwamen mijne jagers, die het slecht met het weer getroffen hadden, te Maikoor terug. Nu maakte ik mij

gereed de Aroe-Eilanden te verlaten en naar Kei over te steken. Gaarne had ik nog den Achterwal even willen bezoeken, doch werd van dezen togt teruggehouden, zoowel omdat mij slechts weinig tijd meer overbleef, alsook wegens den verwarden maatschappelijken toestand aldaar. Ook was het te voorzien, dat ik daar niet veel nieuws voor de verzameling zou kunnen opdoen.

IV.

DE AROEËEZEN.

Ter voltooijing der schets van mijn zwerftogt op Aroe zullen wij thans een blik werpen op de fauna der groep, of juister gezegd op hare het meest in het oog vallende vormen. Doch alvorens daartoe over te gaan, wil ik met eenige woorden over de bewoners spreken, om geene leemte in mijn verhaal te laten blijven. De beschrijving hunner zeden en gewoonten door den heer Bosscher in zijn bovenaangehaald rapport geldt niet de bewoners der geheele groep, maar in het bijzonder die van Watteleï, Jedan, Lolla, Meiririe en Jamboeai. Slechts weinig kan ik daaraan toevoegen wegens den korten tijd, gedurende welken ik te Wonoembai met de bevolking in aanraking ben geweest.

Wat het ras betreft, waaronder de Aroeëes te rangschikken is, ben ik het geheel met den heer Bosscher eens, dat hij moeijelijk tot een bepaald ras kan gebragt worden, doch met den bewoner der Kei-Eilanden een overgang vormt van het Maleische tot het Melanesische ras en ongetwijfeld den Papoe het meest nabij komt. Van dezen laatste onderscheidt hij zich door lichtere kleur der huid en door het haar, dat minder gekroesd is en nimmer in bosjes groeit. In krachtigen ligchaamsbouw doet hij onder voor den bewoner der noordelijke en middenste

eilanden; een natuurlijk gevolg van het vreeselijk misbruik van sterken drank, dat in waarheid alle beschrijving te boven gaat. Ik geloof niet, dat er ergens een land gevonden wordt, waar eene geheele bevolking zoo zeer aan dezen maatschappelijken kanker verslaafd is als hier. Bezat de Aroeëes genoegzame middelen, om steeds sterken drank te kunnen koopen, dan zou de dronkenschap zijn normale toestand wezen. Toomeloos gelijk een wild beest, laat hij in dien staat aan zijne driften den vrijen teugel en legt dan een vrij wat minder goeden inborst bloot, dan hem de heer Bosscher toeschrijft. De minste omstandigheid, waardoor hij vermeent beleedigd te zijn, is voldoende, hem, die anders alles behalve stoutmoedig is, de wapens te doen opvatten, en het scheelde weinig, of ik zelf was te Maikoor het slagtoffer van zulk eene beestachtige woede geworden. Slechts aan mijne kalme vastberadenheid en aan de kloekmoedigheid mijner volgelingen kan ik het toeschrijven, dat er toen geen bloedig ongeval plaats had. Reeds de heer Bosscher heeft er op aangedrongen dit kwaad te stuiten, doch het blijkt niet dat er afdoende maatregelen dienaangaande genomen zijn. Wil men de bevolking dezer groep voor eene algeheele demoralisatie behoeden, dan dient invoer en verkoop van sterken drank ten strengste verboden te worden.

Dat de bewoners der Voorwalseilanden, bepaaldelijk de Christenen en Mohamedanen, afstammelingen der oorspronkelijke bewoners van Banda zouden zijn, is eene onjuiste onderstelling van den heer Bosscher. Wel degelijk behooren zij tot de inboorlingen, al beweren ook de hoofden uit zucht van zelfverheffing het tegenovergestelde. Te Maikoor leeft thans nog een gewezen schoolmeester, Amboinees van geboorte, die reeds sinds veertig jaar daar gevestigd is en tijdens wiens komst op Aroe, de tegenwoordige Orangkaja-toea van Djoerdjalla nog een heiden was. Ongetwijfeld is de Aroe-groep later bevolkt dan de naburige eilanden en zijn de eerste bewoners uit het westen gekomen van Timor en Timor-laut. Legenden nopens hunne afkomst schijnen er bij de bevolking niet te bestaan.

De wapens van den Aroeëes zijn behalve pijl en boog, waarover boven reeds gesproken is, nog houwers, lansen en schietgeweren, met welke laatste velen vrij handig weten om te gaan. Tot verdedigingswapen strekt een uit teenen gevlochten en met paradijsvogelveeren versierd wambuis (djabie) en een groot met kasuarisveeren omzoomd schild (sellé) van boomschors. De wijze van oorlogen bestaat in het leggen van hinderlagen, waarbij men tracht de tegenpartij te overvallen en een paar koppen te snellen. Deze laatste worden in triomf huiswaarts gebragt, om op de tampat-pomalie of gewijde plaats gedeponeerd te worden. Dit is een plek in het bosch, waar ondersteld wordt dat de zielen der afgestorvenen verblijf houden. In ieder landschap bestaat een dergelijke tampat en gaarne zou ik die van Wonoembai bezocht hebben; ik kon echter geen inboorling vinden, die over te halen was, mij derwaarts te brengen.

Dat de bezorging der lijken niet overal dezelfde is, hebben wij reeds gezegd; te Maikoor en verder zuidwaarts worden de dooden zonder uitzondering begraven.

Ten slotte van deze beknopte aanvulling der schets van den heer Bosscher over de zeden en gewoonten der Aroeëezen zij nog aangestipt, dat diefstal een bij hen zeldzaam voorkomend misdrijf is. Over de taal zal later gehandeld worden.

V.

ZOOGDIEREN DER AROE-EILANDEN.

Laten wij thans overgaan tot de beschouwing der natuurproducten, waaraan de groep, wat het dieren- en plantenrijk aangaat, bijzonder rijk is. Dat daarbij slechts sprake kan zijn van de meest in 't oog vallende vormen, heeft zijn grond in de strekking van dit reisverhaal. Beginnen wij met de fauna.

Van de weinige families van zoogdieren, die op de groep te huis behooren, zijn de handvleugeligen het rijkst vertegenwoordigd, zoowel wat soorten als individuen aangaat. Bij de beide door mijnen voorganger Wallace bekend gemaakte soorten, Hipposideros aruensis en Pteropus argentatus, kan ik een zestal voor de wetenschap nieuwe soorten voegen. Een daarvan, N°. 23, welke ik Pteropus rubiginosus noem, is iets grooter dan Pteropus argentatus en geheel en al roestkleurig, aan kop en hals het donkerst, onder den buik het ligtst. Eene tweede, de helft kleinere soort noem ik wegens hare fraaije kleur Pteropus insignis N°. 22; zij is bruin met lichtgeelen hals en bovenrug. Eene derde soort eindelijk Pteropus fumigatus (mihi) is graauw-bruin en iets grooter. Van Pteropus rubiginosus en insignis kon ik van iedere soort slechts één exemplaar te Wokam magtig worden en ook later heb ik ze niet meer gezien; beide

soorten schijnen dus zeldzaam te zijn. Pteropus fumigatus daarentegen, waarvan ik al mijne exemplaren te Wonoembai verkreeg, was daar alles behalve zeldzaam. Pteropus argentatus trof ik op alle door mij bezochte plaatsen aan. De overige chiropteren zijn kleine en sommige daaronder zelfs dwergachtige soorten van Vespertilio, Macroglossus en Rhinolophus. De groote soorten heeten in de landstaal „nissie", de kleine „badoek"; van allen gebruikt de inboorling het vleesch. Uit de orde der roofdieren vond ik slechts twee soorten van Paradoxurus, waarvan de eene Paradoxurus refulgens (mihi) N°. 87 door eigenaardige haarvorming merkwaardig is. De inboorling, die het vleesch dezer dieren gaarne eet, noemt ze „kwarran" en „kokarran." Zij zijn schuw en voeden zich met levende dieren, vooral kleine vogels. Beide soorten zijn nieuw voor de fauna der groep en No. 87 hoogst waarschijnlijk ook nieuw voor de wetenschap. De twee eenige exemplaren zijn afkomstig van Wonoembai en Trangan.

Met deze armoede van roofdieren maken de buideldieren, waarvan hier niet minder dan zeven soorten leven, een scherpe tegenstelling. De Wangal (Cuscus maculatus) is daaronder verreweg het talrijkst en wordt gevonden op alle eilanden, de kleinere zoo als Wammer niet uitgezonderd; het menigvuldigst is de witte zwartgevlekte, het zeldzaamst de roestbruine varieteit. Hij is gelijk de meeste soorten zijner orde een nachtdier en brengt den dag slapende in holle boomen door. Hij zit daarbij op de achterpooten met naar voren gekromden rug, terwijl de geheel tusschen de voorpooten verscholen kop op den buik rust en het staarteinde vast tegen de binnenvlakte der holte gedrukt is. Het dier voedt zich met plantaardig voedsel, doch vreet ook eijeren en jonge vogels. In al zijne bewegingen is de Wangal traag en als het ware bedachtzaam. Onder het gaan dient hem de staart tot steun en vijfden poot. De inboorlingen dooden hem dikwerf ter wille van zijn vleesch, waarvan zij groote liefhebbers zijn. Het voorkomen van Cuscus orientalis op Aroe moet ik sterk in twijfel trekken tegen het beweren van den heer Wallace in.

Dat mij het dier niet onder 't oog is gekomen, wil weinig zeggen, doch meer afdoend is de verzekering van alle inboorlingen, die ik er over sprak, dat zij nimmer het witte mannetje dezer soort in hunne bosschen gezien hadden. Hoogst waarschijnlijk is het exemplaar van Wallace door handelaars naar Aroe overgebragt en nam het, daar losgelaten, in 't bosch de wijk. Toen het daar later geschoten werd, kon ligt, zelfs bij iemand zoo kundig als Wallace, de dwaling ontstaan, dat deze soort ook op Aroe leeft. Petaurus ariël zag ik slechts eens te Maikoor in de kruin van een kokospalm, zonder dat ik het diertje kon magtig worden. Dorcopsis Brunii heb ik niet gezien.

Weinig minder talrijk dan Cuscus maculatus is Perameles Doreyanus, de pelandoe der inboorlingen, welke benaming door de reizigers der vorige eeuw in filander en pelandok verbasterd is. Hij is insgelijks op alle eilanden te vinden en voedt zich met de scheuten en bladknoppen van struiken en heesters, terwijl hij, op de achterpooten gezeten, het voedsel met de voorpooten vasthoudt. Het eenige geluid, dat ik hoorde van dit dier, waarvan ik verschillende levende exemplaren gehad heb, bestaat in een eigenaardig gesnuit, veel gelijkend op dat van het tamme konijn. De inboorling maakt veel jagt op den pelandoe wegens het vleesch, dat bijzonder lekker van smaak is.

Een andere soort dezer orde is de door Wallace ontdekte kartau (Myioictis Wallacei), een dier, dat op al de eilanden voorkomt, maar niet menigvuldig gezien wordt. Het komt nu en dan des nachts in de huizen, doch leeft gewoonlijk in het bosch. Ook van dit dier eet de inboorling het vleesch.

Het schoonste van al de op de Aroe-Eilanden levende zoogdieren is de fraai geteekende lahdie (Dactylopsila trivirgata), waarvan Wallace slechts een exemplaar — het eenige in Europa — heeft kunnen magtig worden, terwijl ik er te Wonoembai vier verkreeg. Het leeft uitsluitend op de groote eilanden en is, hoewel minder zeldzaam, even moeijelijk te vangen. Ook de lahdie slaapt over dag in de eene of andere boomholte en zoekt alleen 's nachts zijn voedsel, dat uit ver-

schillende soorten van boomvruchten bestaat. Het is op deze nachtelijke togten, dat hij dikwerf bij lichte maan door de inboorlingen bespied en met pijlen geschoten wordt. Even als de cuscus is dit dier een goede boomklimmer.

Uit de orde der dikhuidigen vindt men hier alleen het wilde varken (Sus papuensis), de favoe der inboorlingen. Het kenmerkt zich door eene witachtige van de wang naar den hals loopende streep, witachtige keel en onderhals. Men vindt het in menigte op al de groote en op vele der kleine eilanden, zoowel nabij het strand als diep in het bosch. Vooral huist het dikwijls in het hooge rietgras der groote boomlooze vlakten van het eiland Trangan. De inboorlingen hebben daar de gewoonte dit gras jaarlijks tegen het einde van den oostmoesson in brand te steken, bij welke gelegenheid dan honderde varkens gedood worden.

Eindelijk wordt uit de orde der Cetaceae dikwerf langs de kust gevangen de Rioe (Halicore dugong), waarvan ik meermalen den schedel heb zien hangen in de huizen der inboorlingen, die zijn vleesch als eene bijzondere lekkernij beschouwen.

Als eene bijzonderheid zij nog aangestipt, dat een twaalftal jaren geleden door wijlen den gouverneur der Molukken Cleerens een zestal herten (Cervus moluccensis) van Ceram herwaarts is overgebragt, waarvan twee op Wammer en vier op Wassier werden losgelaten. Het op eerstgenoemd eiland losgelaten paar is spoorloos verdwenen, daarentegen zijn de vier op Wassier stamouders geworden eener kudde, die meer dan tachtig stuks bedraagt.

Behalve van honden, die hem bij de jagt op wild onmisbaar zijn, maakt de Aroeëes weinig werk van huisdieren. Geiten en katten ziet men slechts nu en dan in de dorpen der Mohammedanen en Christenen; zij zijn van elders aangebragt. Een grooter aantal katten zoude hier van groot nut zijn wegens de ontzettende menigte ratten en muizen, waarmede de woningen, vooral op de handelsetablissementen, opgevuld zijn. De varkens, die men hier in vele dorpen opgesloten ziet, zijn jong gevangen wilde varkens, aan welke men tot kenteeken de punten van ooren en staart afsnijdt.

VI.

DE ORNITHOLOGISCHE FAUNA.

De Aroe-Eilanden zijn rijker aan vogels dan eenig eiland van den Indischen Archipel, behalve Nieuw-Guinea. Volgens Gray's *Catalogue of the mammalia and birds of New-Guinea*, waarin de ontdekkingen van den verdienstelijken Wallace zijn opgenomen, kende men tot dusver slechts 103 soorten van vogels op de Aroe-Eilanden. Door mijne onderzoekingen is dit getal tot 180 geklommen, waarvan vele nieuw zijn voor de wetenschap. Een groot aantal dezer soorten, veelal met de schitterendste kleuren getooid, leeft in Nieuw-Guinea en Australië; andere behooren uitsluitend op Aroe te huis, doch slechts weinige vindt men ook op de westwaarts liggende eilanden.

Beginnen wij met de roofvogels, dan komt wegens de grootte de eerste plaats toe aan den nawai (Haliaetus leucogaster), die ver over het tropische gedeelte van Azië en Australië verspreid is en hier overal gevonden wordt. Hij leeft voornamelijk van zeedieren; men ziet hem meestal nabij het strand rondvliegen, of met tusschen den schouders ingetrokken hals uren lang onbewegelijk zitten op den eenen of anderen boom, dikwerf een oude kasuarina. Volgens het zeggen der inboorlingen bouwt deze vogel in de toppen der hoogste boomen een nest van grooten

omvang waarvan hij, indien hij niet gestoord wordt, gedurende eene reeks van jaren gebruik maakt. In moed staat hij verre achter bij de kleinere valken; slechts zelden valt hij een levend dier aan.

Aan de zeekust vindt men ook den insgelijks onder den naam van nawai bekenden Haliastur leucosternum, die evenwel minder dikwijls voorkomt en weins leefwijze geheel overeenkomt met den sedert lang bekenden Haliastur pondicerianus.

Van den Australischen Pandion leucocephalus (nogai) verkreeg ik slechts een te Maikoor geschoten exemplaar. Volgens het zeggen der inboorlingen moet de vogel niet zeer menigvuldig wezen. Hij is nieuw voor de fauna van deze groep. Hetzelfde is het geval met den fraaijen Astur longicaudus (fernatar), waarvan ik verschillende exemplaren verkreeg. Aangezien deze vogel dikwerf 's middags op den een of anderen boom siësta zit te houden, gelooft de inlander in zijne onnoozelheid, dat hij om dezen tijd buiten staat is te vliegen.

Tot de kleinere hier levende soorten behooren Lophotes stenozona, Astur contumax (mihi) en Astur poliocephalus. Alle drie dragen bij den inlander den naam van „jellem."

Weinig in soorten, doch menigvuldig in aantal zijn de uilen, (Strix), wier bestaan op Aroe tot dusver niet bekend was. Ik verkreeg te Wokam slechts één exemplaar van Athene humeralis, doch hoorde ze dikwijls in den avond- en ochtendstond schreeuwen, vooral te Wonoembai vlak in de nabijheid van het huis van Kamies. De vogel heet in deze streek boehoe.

Van den geitenmelker (Caprimulgidae) zijn hier vier soorten; de gongaboel (Podargus ocellatus) is daaronder het minst zeldzaam. Ik zag dien het meest vlak achter Dobo in het bosch, dat uit laag geboomte bestaat, waarboven reusachtige kasuarinen hunne kruinen verheffen en waarin drooge open plekken met zwaar begroeide moddergronden afwisselen. De gongaboel, een echte nachtvogel, brengt den dag slapende door in de eene of andere boomholte of zit op den dikken tak eener kasuarina; in dit laatste geval niet dwars maar steeds in de lengte van

den tak. Hij voedt zich met Phalaena's, Phasma's, enz. die hij in de vlugt vangt, waartoe de wijde opening van den bek bijzonder geschikt is. De drie andere soorten zijn de Caprim. macrourus, brachyurus (mihi) en argus (mihi), waarvan de beide laatste nieuw zijn. Van den Caprim. brachyurus (de toeterwaroe) kreeg ik een exemplaar te Wonoembai en van den Caprim. argus werden er twee te Maikoor geschoten.

Onder de zwaluwsoorten is de Collocalia hypoleuca (bebal) zeer algemeen, te oordeelen naar de menigte nesten, die de inboorlingen te koop aanbieden. Deze vogel nestelt in de holen, die dikwerf in de koraal- en schelpkalk voorkomen en broeit tweemaal 's jaars. Ook de tjabĕrnĕn (Cypselus mystacalis) en de wokwaka (Hirundo nigricollis) zijn geenszins zeldzaam; eerstgenoemden vogel ziet men veelal op het drooge einde der takken van een of anderen hoogstammigen boom, waarbij de diep ingesneden staart het dier op het eerste gezigt doet herkennen. De wokwaka is overal te vinden en verzamelt zich soms in den avondstond, voornamelijk bij hevige winden, in vlugten van vijftig en meer.

Bijzonder rijk aan soorten is het geslacht der ijsvogels (Alcedo), waarvan een negental hier te huis behoort. De meest gewone van allen is de kakĕrdĕrdăr (Dacelo Gaudichaudi), zoo genoemd naar het geluid, dat hij opgejaagd laat hooren. Hij leeft zoowel aan het strand als meer binnen 's lands, doch nooit ver van water verwijderd, waaruit hij zijn voedsel trekt, dat in kleine vischjes, kreeften en andere waterdiertjes bestaat. Bij zijne weinige schuwheid kan men hem gemakkelijk onder schot krijgen. Met uitzondering van den staart, die bij het mannetje blaauw en bij het wijfje bruin is, bestaat er geen uiterlijk verschil tusschen beide geslachten. De jongen daarentegen verschillen aanmerkelijk en gelijken veel op den insgelijks hier levenden, doch veel grooteren Dacelo tyro. Halcyon collaris, sordida en sancta zijn drie andere hier levende soorten van boschijsvogels, waarvan de laatstgenoemde de zeldzaamste is. In de maag van een door mij geschoten Halcyon sordida vond ik

de half verteerde overblijfselen eener Mygale. De zeldzaamste soort dezer familie op Aroe is de tentenlare (Halcyon torotoro) waarvan ik verschillende exemplaren te Wonoembai en Maikoor verkreeg. Nabij Wonoembai vond ik een nest van dezen vogel in de holte van een leemwand, waartoe een gang geleidde, die nagenoeg een el lang was. Op een uit fijne vischgraten en enkele grashalmpjes bestaanden hoop lagen drie reeds bebroeide glanzig witte en tamelijk ronde eijeren, waarvan ik er twee voor de verzameling heb kunnen conserveren. Ook is te Wonoembai niet zeldzaam de kwakokoedo (Tanysiptera hydrocharis), die mij dikwijls levend door de inboorlingen gebragt werd, doch door ruwe behandeling meestal bevuild en defect geraakt was. Ceyx pusilla eindelijk en Alcyone azurea zijn wel niet bijzonder zeldzaam, doch onttrekken zich door hare kleine gestalte en verborgen levenswijze gemakkelijk aan het oog. Even als de vorige soort vindt men ze alleen in de nabijheid van water. Dat de Ceyx solitaria hier zou voorkomen, betwijfel ik; Wallace noch ik hebben dien vogel ooit gezien.

Aan honigzuigers (Nectarinia), vliegenvangers (Muscicapa), lijsters (Turdus) en klaauwieren (Lanius) is Aroe, even als het naburige Nieuw-Guinea, bijzonder rijk; het zijn allen kleine vogels, zelfs van zeer geringe grootte, gedeeltelijk met fraaije kleuren getooid, gedeeltelijk met een niet onwelluidenden zang begiftigd. Tot de eerste familie behoort de simsim (Myzomela erythrocephala) een vogeltje, dat bij voorkeur den langs het strand groeijenden zoom van rhizophoren bewoont. Te Dobo was het tamelijk menigvuldig, later heb ik het nergens meer aangetroffen. Het is een onrustig diertje, dat onophoudelijk tusschen de takken rondhuppelt, kloutert en vliegt en daarbij volstrekt niet schuw is. Zijn voedsel bestaat uit het honigsap van bloemen en uit kleine insecten. Het beursvormig van boven gesloten nest bevestigt de vogel aan het eind der dunste takken van struiken en heesters, dikwerf laag bij den grond. Het wijfje legt daarin drie vuilwitte aschbruin gevlekte eitjes. Aanmerkelijk zeldzamer zijn de Nectarinia aspasia en frenata; terwijl Arach-

nothera Novae Guineae, Dicaeum ignicolle, Myzomela nigrita, Glyciphila ocularis en verschillende soorten van Ptilotis weder tot de minder zeldzaam, en velen zelfs tot de zeer algemeen voorkomende vogels behooren. De meeste daarvan bestempelt de inboorling insgelijks met den naam van simsim, eene collectieve benaming voor verschillende kleine vogelsoorten.

De meest belangrijke vogel der laatstgenoemde familiën, die terstond de aandacht van iederen vreemdeling tot zich trekt, is buiten kijf de wakkoe (Tropidorhynchus Novae Guineae), de ochtendvogel of boerong-siang in het Maleisch. Zijn zang, dien hij vooral 's ochtends en 's avonds lang voor zonsopgang en laat na zonsondergang hooren laat, is zoo eigenaardig, dat men dien nimmer vergeet, als men dien eens gehoord heeft. Hij bestaat uit volle klokachtige klanken, afgewisseld door kwakende, miaauwende en krassende geluiden, die een door omschrijving moeijelijk terug te geven geheel vormen. De zang is zoo krachtig, dat men op een mijl afstands van de kust nog duidelijk de verschillende tonen kan onderscheiden. Over dag en bij regenachtig weder hoort men den vogel minder. De wakkoe is zeer algemeen en zoowel aan de stranden als binnenslands in menigte te vinden. Het is een kloeke vogel, die zich met zijne krachtig gebouwde pooten in alle mogelijke houdingen, zittende en hangende, weet vast te klemmen. Zijne vlugt gaat zelden verder dan van boom tot boom. Hij voedt zich met insecten, meest coleopteren en is volstrekt niet schuw.

In het diepste der bosschen, vooral op de naauwe, voor een ongeoefend oog naauwelijks te herkennen voetpaden der inboorlingen, ziet men dikwijls de beide ook op Nieuw-Guinea te huis behoorende pitta's (Pitta Makloti en Novae Guineae), hier onder den naam van kabĕrber bekend. Het zijn vlugge vogels, die even als onze kwikstaart (Motacilla alba) veel op den grond loopen, met het korte staartje op en neer wippende, waarbij het heldere rood van den onderbuik reeds op eenigen afstand in 't oog valt. Te Wonoembai komen beide soorten bijzonder menigvuldig voor, daar vond ik ook de nesten en eijeren. De nesten zijn ruw

uit grashalmpjes, mos en bladeren gebouwd en bevatten drie à vier witte rood- en aschbruin gevlekte eijeren. De vogels voeden zich met insecten.

Een ander fraai geteekend vogeltje is de Dèdĕnoen (Todopsis cyanocephala, Malurus sericyaneus mihi), waarvan het mannetje in het paringskleed zeer verschilt van zijn gewoon uiterlijk. Hoog gras met struikgewas er tusschen is zijn geliefkoosd verblijf. Met onbegrijpelijke vlugheid kruipt en kloutert hij daarin en weet zich spoedig aan het oog te onttrekken, zoodat men het beestje slechts van zeer nabij kan schieten, waardoor natuurlijk de exemplaren zwaar beschadigd worden. Het vliegt zelden en zet zich nimmer op hooge struiken of boomen.

Twee niet minder schoon gekleurde vogels zijn de waimĕlèba en de waitooi (Monarcha telescophthalma en chrysomela), die beide in de omstreken van Wonoembai dikwijls gevonden worden. De wijfjes der laatste soort schijnen zeldzamer te zijn of meer verborgen te leven dan de mannetjes, zooals dit wel meer het geval is met sommige vogelsoorten.

Eindelijk vond ik op al de door mij bezochte plaatsen zeer dikwijls een bijzonder karakteristieken vogel, bekend onder den naam van kasservrawoe (Artamus Papuensis). Men vindt dien vooral op open plekken, zoowel in 't bosch als aan 't strand; hij zit gaarne op de drooge takken van den eenen of anderen dooden boom, somtijds alleen, dikwerf ook paarsgewijze of met drieën of vieren digt aan elkander gesloten. Met korte tusschenpoozen ziet men dan een dier vogels wegvliegen, om op een in de nabijheid gekomen insect jagt te maken, en dadelijk weder naar zijne plaats terug keeren. Het zijn uitmuntende vliegers, die nu eens zonder merkbaren wiekslag de hoogere lucht doorklieven, dan weder gelijk een pijl langs den grond heenschieten, waarbij hun sneeuwwitte buik scherp tegen lucht en grond afsteekt. Deze vogel voedt zich met insecten, die hij steeds in de vlugt vangt.

Niet minder merkwaardig dan de wakkoe is Cracticus personatus en Quoyi. De eerstgenoemde, volgens mijn gevoelen

slechts eene plaatselijke variëteit van den Cr. cassicus van Nieuw-Guinea, is overal te vinden. Hij zet zich bij voorkeur op de lagere takken van het geboomte, doch komt dikwerf ook op den grond, om zijn voedsel te zoeken, dat uit insecten, slakken of kleine hagedissen bestaat. Het is een levendige, niet bijzonder schuwe vogel. Anders is het gesteld met zijn stamgenoot, Cr. Quoyi, die bij voorkeur in moerassige en digt begroeide streken huist, hetzelfde voedsel gebruikt en opmerkelijk schuw is. Beide soorten zijn zeer strijdzuchtig, zoowel onder elkander als ten opzigte van andere vogels. Bij den inboorling heet Cr. personatus „waklolan" en Cr. Quoyi „kan."

De „gohl" (Corvus orru) is de eenige hier te huis behoorende raafsoort; hij is op de groote eilanden menigvuldig, op de kleinere daarentegen zeldzaam. In leefwijs en voeding komt hij geheel overeen met onze Europeesche raven, doch hij heeft een geheel verschillend geluid. Een bijzonder kenmerk dezer soort is de schoone lichtblaauwe iris, die de jonge vogels ook hebben. Deze laatsten zijn vuilbruin in plaats van zwart, de kleur van hun bek is evenmin zwart, maar wit met vleeschkleurigen tint aan den wortel.

Wij zullen thans spreken van den fanèam, den merkwaardigsten, reeds sedert eeuwen bekenden en toch nog zoo onbekenden vogel der geheele groep; wij bedoelen den grooten paradijsvogel (Paradisea apoda).

De fanèam — zoo heet de vogel op de geheele groep — leeft in menigte op al de groote eilanden, zoo van den Voor- als Achterwal en behoort inderdaad onder de meest algemeene vogels van Aroe, vooral op de zuidelijke eilanden en met name op Trangan, waar weinig jagt op hem gemaakt wordt. Daarentegen is hij in vele streken der Achterwalseilanden door het onophoudelijk jagen vrij schaarsch geworden, daar vindt men hem alleen nog in 't diepste van het woud, op verren afstand van menschelijke woningen. Op Wokam en Trangan ziet men niet zelden wijfjes en jonge mannetjes aan het strand en nabij de dorpen; oude mannetjes in het zomer- of bruidskleed schijnen

als het ware een voorgevoel te bezitten van de gevaren, waaraan zij door hunnen prachtigen vederdos blootgesteld zijn. De vogel is krachtig van ligchaamsbouw en heeft bijzonder sterk ontwikkelde vleugels en pooten, een dikke huid en een zeer spierkrachtige maag. De vlugt is ferm, min of meer golvend, doch gaat meestal niet ver. Buiten den paringstijd leven de oude mannetjes en wijfjes afgezonderd; kleine groepen van wijfjes en jonge vogels treft men daarentegen dan dikwijls aan. Doch als de paringstijd — het laatst van Junij en de maand Julij — gekomen is, verzamelen zich troepen van wijfjes van vijftien tot twintig stuks op zekere meestal bijzonder zware boomen in het eenzame woud. Op de middenste takken zittende, lokken zij dan door middel van een luiden als „hoe" klinkenden roep de mannetjes, die op het geluid afkomen en zich op de bovenste takken neerlaten. Daar gezeten trachten zij nu de aandacht der wijfjes tot zich te trekken, door het ligchaam op en neder te bewegen en de vederbossen als een gulden waaijer te openen en te sluiten, te laten vallen en op te heffen onder een eigenaardig kwakend geluid. De prachtige staartveeren steken dan dikwerf boven den rug, hem als ware het overschaduwende, regtstandig omhoog en geraken in eene trillende beweging. In dien toestand waargenomen, levert de vogel een prachtig gezigt op. Is na korter of langer tijdsverloop de keus tusschen een mannetje en wijfje tot stand gekomen, dan vliegen de gelukkigen weg en de paring begint. Het getal der op de verzamelplaatsen aanwezige wijfjes is steeds aanmerkelijk grooter dan dat der mannetjes. De boom, uit welks top ik te Maikoor verschillende mannetjes schoot, was een omtrent 90 voet hooge laka-laka (Pterocarpus), op wiens bovenste takken de overblijfsels te zien waren van een hutje, door de inboorlingen gemaakt tot schuilplaats voor den jager, om van daar de vogels des te zekerder te kunnen treffen. De wijfjes zaten naar gissing een twintig voet lager dan de mannetjes. Mijn schot deed allen opschrikken en wegvliegen, evenwel kwamen de wijfjes na verloop van een kwartier grootendeels weder terug, doch de mannetjes bleven weg. Worden

de vogels niet verontrust, zoo strekt een en dezelfde boom gedurende jaren tot verzamelplaats voor de in den omtrek huizende vogels.

Het gewone geluid, dat de paradijsvogel geeft, is ruw en luidklinkend; het bestaat uit een paar hooge en diepe klanken, dikwerf van een krassend geluid verzeld, dat op „woek-wook-woeok" gelijkt. Het is in het morgen- en avonduur, dat men dit geluid door het woud hoort galmen, zelden op den dag. Van de drie exemplaren, die ik tijdens mijnen togt gedurende eenige maanden levend er op na hield, hoorde ik slechts dezen aan beide geslachten eigen loktoon.

De vogels voeden zich met verschillende boschvruchten en met insecten, die zij reeds voor zonsopgang gaan zoeken. In de gevangenschap eten zij gaarne zoogenaamde kakkerlakken (Blatta oriëntalis), die zij met de pooten vasthouden, en nadat zij met den bek de pooten van het insect hebben afgescheurd, verslinden. Mijne exemplaren aten in den beginne rijpe pisangs en later zacht gekookte rijst en zeker zoude ik ze levend naar Amboina overgebragt hebben, waren ze niet achtereenvolgens gestorven ten gevolge der ongunstige weersgesteldheid, waaraan ze bij gebrek aan eene goede bergplaats op mijn klein vaartuig aanhoudend bloot stonden.

In den gevangen staat wordt de paradijsvogel, vooral het wijfje, gaauw tam en leert spoedig voedsel uit de hand zijns meesters aannemen.

De paringstijd begint in het einde van Junij en de wijfjes broeijen in Augustus en September. Bij de wijfjes, die in de tweede helft van Julij geschoten werden, vond ik het eerst sterk ontwikkelde eijerstokken met half rijpe eijeren. Volgens het zeggen der inboorlingen maakt het wijfje haar nest hoog boven den grond in de takholte der zwaarste, voor den vlugsten klimmer ongenaakbare boomen. De eijeren zelf heeft nimmer iemand gezien.

De oude mannetjes dragen ieder jaar twee zeer van elkander verschillende kleederen, die ik winterkleed en zomer- of parings-

kleed zal noemen. Het eerste wordt gedragen van November tot Mei van het volgende jaar, het tweede van Mei tot October. Daarin komen evenwel veelvuldige uitzonderingen voor, want te Wokam verkreeg ik reeds op den 3den April een in vollen vederdos prijkend mannetje, terwijl ik te Maikoor nog in Julij verschillende exemplaren in het overgangskleed vond, onder anderen een op den 19den dier maand geschoten mannetje. Volgens mijne herhaalde waarnemingen geschiedt de verandering van het winter- in het zomerkleed op de volgende wijze.

Het eenvoudig bruine winterkleed van het oude mannetje gelijkt volkomen op dat, hetwelk de wijfjes haar geheele leven dragen; bij beide geslachten zijn de vlaggen der twee middenste staartpennen de helft smaller dan die der overige en hebben de zij- en onderste staartdekveeren losse vlaggen met ijl staande takjes. Is het tijdstip van de verwisseling gekomen, dan verschijnen het eerst de fluweelachtige veeren om den wortel van den snavel, gelijktijdig met enkele goudgroene schubveertjes op de donkerbruine keel. Terwijl nu het goudgroene keelschild zich van lieverlede ontwikkelt, kleurt zich de schedel van het voorhoofd af lichtgeel en verlengen zich de beide middenste staartpennen, waarvan de vlaggen tevens aan het vrije einde smaller worden en zich eindelijk geheel afstooten met uitzondering van een klein, meer of minder breed gedeelte aan de punt. Terwijl dit plaats heeft, ontwikkelt zich gelijktijdig de in den beginne vooral op den bovenhals nog sterk met bruin gewolkte lichtgele kleur tot volle zuiverheid. Eindelijk komen de vederbossen uit en verkrijgen de als ware het nu in dunne draden veranderde beide middenste staartpennen, waarvan nog maar eenige haartjes aan de punt zijn blijven staan, hare volle lengte. De nommers 1058, 416, 295, 461, 879, 456, 1036, 1051 en 1053 op den catalogus der verzameling geven in opvolgende reeks eene duidelijke voorstelling dezer verandering van het winter- (N°. 414) in het prachtkleed (N°. 1049).

Bij de Paradisea papuana geschiedt de verandering van het

winter- in het zomerkleed op dezelfde wijze. In mijne „Bijdrage tot de ornithologische fauna van Nieuw-Guinea" (*Natuurkundig tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*), heb ik, destijds minder goed ingelicht, daarvan eene niet geheel juiste voorstelling gegeven. Welligt kom ik later daarop terug.

De vederbossen zijn steeds hoog oranjegeel en naar het einde licht purperbruin gekleurd. Aan sterk licht blootgesteld worden ze vrij spoedig grootendeels wit. Gray's variëteit Wallaciana van Parad. apoda (*Proceedings of the zoölogical Society* 1858 pag. 181), kan derhalve niet behouden blijven, als berustende op eene dwaling.

Als groote zeldzaamheid treft men enkele mannetjes met drie draadschachten in den staart aan, zoo als bij nommer 560, eene door de inboorlingen afgestroopte huid.

De kleur der oude wijfjes is met uitzondering eener flaauwe lichtgraauwachtig gele tint in den nek, volkomen gelijk aan die der oude mannetjes. De diagnose, die prins C. L. Bonaparte in zijnen *Conspectus generalis avium* op pag. 412 van het wijfje geeft, is die van 't wijfje der Nieuw Guineesche soort (Paradisea papuana). Jonge vogels zijn doorgaans iets bleeker; de eerste verwisseling der veeren heeft bij jonge mannetjes in den tweeden zomer plaats. Bij beide geslachten is de bek vuil licht aschblaauw en de iris fraai lichtgeel; de tint der pooten is lichtpaars en die van de nagels en van den onderkant der teenen bruinachtig geel. De lengte van het ligchaam is van de punt des snavels tot aan het staarteinde, naar gelang des ouderdoms, van 30 tot 41 duim Nederlandsche maat.

De bewering van sommige reizigers b. v. Forrest en in navolging van hem ook die van vele natuurkundigen b. v. Wallace en Gray, dat onze vogel ook op Nieuw-Guinea zoude leven, is geheel onjuist. De Paradisea apoda behoort alleen op de Aroe-Groep te huis en is nergens anders te vinden. Sedert meer dan twee eeuwen worden de gedroogde huiden dezer soort in den handel gebragt, hoewel de waarde in de laatste tien jaar aanmerkelijk gedaald is. Te Dobo betaalt men thans

voor eene huid anderhalve gulden en uit de eerste hand nog minder. Bij de handelaars heet de vogel „boerong matie” (doode vogel).

De inboorlingen schieten hem niet, zooals men dikwerf hoort vertellen, met stompe, maar wel degelijk met scherp gepunte pijlen, die hem dood ter aarde doen storten. Tot dit einde maken zij in de boomen, die tot verzamelplaatsen strekken, hutjes of schuilplaatsen van loof en takken, om van daaruit de vogels te kunnen benaderen. De bewoners van Wattelei weten de mannetjes te lokken en verkrijgen ze op die wijze met minder moeite en in grooter hoeveelheid. De huid wordt op ruwe wijze tot aan den wortel van den snavel afgestroopt, waarbij men het buikvel wegsnijdt, doch vleugels en pooten er aan laat. Vervolgens wordt die in den rook gehangen, waarin zij wel is waar droogt, doch ook spoedig bevuild raakt en het grootste gedeelte harer schoonheid verliest. Gekookt of gebraden is het vleesch taai en smakeloos.

Vertelsels of legenden aangaande den paradijsvogel bestaan er niet. Slechts is mij ter oore gekomen, dat de inboorlingen in sommige streken nimmer een mannetje in het overgangskleed zullen schieten, zeggende, dat de in den omtrek huizende reeds uitgevederde mannetjes, als zulks gebeurt, de landstreek voor altijd verlaten. Exemplaren met drie draden in den staart noemen de Aroeëezen radja's of koningen dezer vogels.

De tweede hier levende soort van paradijsvogel is de gobgobie (Cicinurus regius), de het verst verspreide der geheele familie. Het vogeltje is een allerliefst diertje, steeds in beweging en zet, in drift gerakende, de schoone goudgroen gepunte heupveeren waaijervormig naar voren uit. Zijn zacht geluid, dat hij dikwerf hooren laat, heeft eenige overeenkomst met het maauwen eener jonge kat, omtrent als het woord „kaoe” met eenigzins fluitenden klank uitgesproken. Ofschoon de vogel zeer algemeen is, krijgt men evenwel de volwassen mannetjes veel minder te zien dan wijfjes en jonge vogels. Aangaande den nestbouw is weinig of niets bekend. Een verwisseling van kleed, zooals

bij de Paradisea apoda, heeft bij den Cicinurus regius niet plaats. Ook van deze soort bereiden de Aroeëezen de huid met pooten en vlerken er aan, en men koopt te Dobo het stuk gemiddeld voor de waarde van een halven gulden.

Twee andere bij uitstek prachtige vogels, zijn de beide hier levende soorten van Chalybeus (Ch. viridis en Keraudrenie), bij de inlanders onder den naam van „kan„ bekend. De Chal. viridis is overal te vinden, zoowel nabij het strand als diep in het bosch, terwijl de Chal. Keraudreni — eene nieuwe ontdekking voor de fauna der groep — tot de zeldzaamste vogels behoort en slechts in het binnenste der wouden aangetroffen wordt. Beide voeden zich met insecten, slakken, wormen en ook met vruchten. Het geluid, vooral dat van den Chal. Keraudreni, is moeijelijk in woorden terug te geven, en zoo eigenaardig, dat men het in langen tijd niet vergeet, als men het eens gehoord heeft. De hoogst eigenaardige, door Lesson reeds waargenomen bouw der luchtpijp bij het mannetje der laatstgenoemde soort, draagt buiten twijfel het meest bij tot het voortbrengen van den vollen en krachtigen klank van het geluid.

Van den interessanten Ptilonorhynchus melanotis, dien de inlander in nabootsing van zijn geluid „batoetoe" noemt, verkreeg ik verschillende exemplaren op Wokam en Maikoor. Het is een schuwe vogel, traag van aard; hij houdt bij voorkeur van sterk lommer gevend geboomte. Zijne vlugt is zwaar, golvend en gaat zelden ver; insecten, vooral coleopteren, benevens boschvruchten, strekken hem tot voedsel. Eindelijk zijn de tentelare (Gracula Dumonti) en de bie (Calornis virescens) overal te vinden, de laatstgenoemde veelal in groote vlugten, die onder luid geschreeuw het bosch rondvliegen, dikwerf in de tuinen en nabij de woningen komen en gaarne in drooge of weinig belommerde toppen van het hooge geboomte verblijf houden, vooral in die van den katoenboom (Gossamp. album). Als ze opgejaagd worden, vliegen allen te gelijk onder luid geschreeuw heen.

Behalve Nieuw-Guinea is geen eiland van den Indischen Ar-

chipel rijker aan soorten van papegaaijen dan Aroe; niet minder dan twaalf soorten treft men hier aan, waarvan eenige nergens anders gevonden worden. Verreweg het menigvuldigst van alle is de Trichogloss. nigrogularis, de jarrian. Men vindt hem 't meest nabij het strand, paarsgewijze of in kleine vlugten. De toppen der langs de kust groeijende kasuarinen, waarin ze luidruchtig rondklauteren en vliegen, zijn het geliefkoosde verblijf dezer vogels. Komt nu een andere zwerm op zulk een reeds bezetten boom neervallen, dan geeft dit aanleiding tot eene vinnige vechtpartij, die onder hevig geschreeuw zoo lang duurt totdat de eene of andere troep de vlugt neemt. Ook onder het vliegen, waarbij de roode kleur van de borst en van den onderkant der vleugels duidelijk in 't oog valt, hoort men den vogel dikwerf schreeuwen. Cacatua triton, Eclectus polychlorus en Linnaeï, Coriphilus placentis en Geoffroyus aruensis zijn soorten, die ik op al de door mij bezochte plaatsen aantrof; terwijl Trichogloss. coccineifrons, Eos rubrifrons, Psittacula diophthalma, Nasiterna pygmaea, Microgloss. aterrimus en eene nieuwe door mij ontdekte Psittacula (P. melanogenia mihi) aan meer bepaalde localiteiten gebonden zijn. De merkwaardigste dezer soorten is buiten twijfel de alkai (M. aterrimus), dien ik vooral op Wokam in menigte aantrof, doch wegens zijne schuwheid zelden onder schot kon krijgen. De vogel zit meestal in de toppen der hoogste boomen, slechts eens herinner ik mij, langs het strand roeijende, een exemplaar laag bij den grond op een pandanus gezien te hebben. Het voedsel bestaat uit verschillende soorten van vruchten en noten, vooral uit die van den pandanus en den kanarie (Canarium moluccanum), waarvan hij de ijzerharde schil met het grootste gemak openbijt. Bij al de verkregen exemplaren vond ik de roode kleur der wanghuid veel minder zuiver en helder dan bij die van Misool, Salawattie en Waigeoe. Bij de jonge vogels is de loodblaauwgrijze tint der veeren minder geprononceerd dan bij de ouden en het voorste gedeelte van den bek vuil wit, bij den nestvogel misschien de geheele bek.

Van Psittacula melanogenia (mihi) verkreeg ik een exemplaar te Wokam en twee andere te Wonoembai. Het vogeltje is van boven bruinachtig groen; aan den mondhoek is eene driehoekige witte vlek, die naar de neusgaten en onder het oog langs in een dun streepje uitloopt; de wang- en keelveeren zijn zwart, de laatste met lichtgroenachtig blaauwe randen. Onder de wang is eene oranje-gele vlek, de slagpennen zijn zwart met blaauwen rand aan de buitenvlag, de staartpennen olijfgroen. Van onderen is de vogel lichtgeelachtig groen, welke kleur op den hals in oranje-geel overgaat. De inboorlingen noemen het vogeltje Ioa, een naam dien zij ook aan de Psittacula diophthalma geven; het is tamelijk zeldzaam. In de maag der geschoten exemplaren vond ik vruchten, vooral die van den waringin (Ficus spec.)

De Nasiterna pygmaea komt meer voor, doch ontsnapt door hare geringe grootte dikwerf aan 't oog. Den Trichogloss. coccineifrons eindelijk mogt ik nergens aantreffen en aangezien de heer Wallace, de ontdekker dezer fraaije soort, ook slechts een paar exemplaren daarvan heeft kunnen verkrijgen, kan deze vogel onder de zeldzame dieren gerangschikt worden.

Van koekoeken bezit Aroe een zevental bekende, gedeeltelijk Australische soorten, zoo als den Cucul. cineraceus en een kleinen Chrysococcyx; van deze laatste soort werden slechts twee exemplaren verkregen. Het zijn alle vogels, die men wegens hunne verborgen leefwijze weinig te zien krijgt en die zich alleen door hun eigenaardig geluid verraden.

Bij uitstek rijk is het land aan duivensoorten. Er zijn er een twintigtal, waaronder vele, wier bonte kleur aan papegaaijen doet denken. Onder de grootere verdienen wegens hare algemeenheid vooral melding de Carpophag. pinon, zoeae en luctuosa, die de inlanders onder de namen van Veerjau en Koebéla kennen. Bij een mijner togten in het bosch te Wokam vond ik aan het stameinde van den tak eener Laurinea, omstreeks twintig voet boven den grond, een nest van Carpoph. zoeae, waaruit de vogel bij mijne komst opvloog. Het was zeer los van takjes

4

gebouwd, hoogst ondiep en zoo doorschijnend, dat ik er, van de plaats waar ik stond, doorheen kon zien. Het bevatte slechts één wit, aan de punten afgestompt ei. Onder de veelal fraai gekleurde Philopus-soorten (Loenggoen) zijn de Philop. Wallacei, superbus, coronulatus, aurantiifrons en iozonus in sommige streken niet zeldzaam. Tamelijk zelden komen daarentegen twee nieuwe duivensoorten voor, die zelfs aan de nasporingen van een Wallace ontsnapt zijn. De grootste daarvan doet zich op het eerste gezigt kennen door haren langen en krachtigen bek, die eenigzins naar den snavel van den Rallus zweemt. Naar mijn gevoelen behoort de vogel tot geen der aangenomen onderfamiliën van Columba; derhalve stel ik den naam van Rhynchaenas voor, als gebazeerd op den eigenaardigen bouw des snavels. De soort wijd ik toe aan den in de ornithologie en herpetologie hoog verdienstelijken heer H. Schlegel, den vriend van Prins Ch. L. Bonaparte, en noem alzoo den vogel Rhynchaenas Schlegeli. (*) Hij is iets kleiner dan de Carpoph. luctuosa, graauwzwart met purperpaarsche tint; het voorhoofd is licht aschkleurig. Op de vleugels vertoont zich eene groote goudgroene en goudpurpere vlek, die door zijn schitterenden glans op het donkere vederkleed prachtig uitkomt. Min of meer herinnert deze duif aan de Peristera chalcoptera van Australië. De tweede nieuwe soort is eene kleine netgekleurde Ptilopus, die ik Ptil. helviventris noem. Zij is van boven roodachtig bruin, met okergelen schedel en breede lichtgraauwe randen aan de kleine vleugeldekveeren; keel en hals zijn wit, borst en buik hoog isabelgeel. Ik verkreeg den vogel, waarvan slechts één exemplaar geschoten werd, te Wokam en van Rhynch. Schlegeli één te dier plaatse en twee andere te Maikoor. Beide soorten waren den inboorlingen onbekend.

Tot de merkwaardigste der hier levende vogels behooren ook de Djangoel (Megapodius Reinwardti) en de Kamoer (Talegallus Cuvieri). De Djangoel, waarvan mij dikwijls levende exemplaren

(*) Reeds onder den naam van Henicophaps albifrons bekend. (Schlegel).

te koop aangeboden werden, houdt zich bij voorkeur op zwaar begroeide plekken nabij het strand op, waar hij over dag ongestoord naar voedsel kan zoeken, dat uit insecten, zaden, bladknoppen en bessen bestaat. Wordt hij daar opgejaagd, dan vliegt hij, den hals regt vooruit strekkende, met zwaren wiekslag naar den top van een boom in de nabijheid, waar hij zich, tot het gevaar geweken is, schuil houdt. De paringstijd begint in het einde van Mei en in Junij legt het wijfje hare eijeren, welke op dezelfde wijze in een broeihoop tot ontwikkeling komen als die van den Australischen Megapodius tumulus. Het mogt mij niet gelukken versche broeihoopen te vinden; oude, die reeds verlaten waren, zag ik daarentegen meermalen in de omstreken van Maikoor, waar de vogel bijzonder menigvuldig voorkomt.

De Kamoer is wel is waar niet zeldzamer dan de Djangoel, doch wordt minder gezien wegens zijn meer verborgen verblijf in de eenzame diepte van het bosch. Van dezen vogel, wiens eijeren op gelijke wijze uitgebroeid worden, vond ik te Wonoembai een verschen broeihoop. Deze lag op een open plekje onder een zwaren lommergevenden Titie (Vitex Molucana) verscholen, en bestond uit aarde, vermengd met verrotte takjes en bladeren. Het geheel vormde een stompen kegelvormigen hoop van 11 voet hoogte en 25 voet in den omtrek. In het bovenste gedeelte van dezen hoop waren vijf gaten uitgegraven, welke ter diepte van vier voet nagenoeg regtstandig naar beneden liepen en los met aarde gevuld waren. In vier van deze gaten vond ik eijeren in eene regtstandige positie. Door een ongelukkigen val des dragers braken zij alle, waardoor ik kon opmerken, dat zij zich in verschillende toestanden van ontwikkeling bevonden. Ik zag daarin eene bevestiging, van hetgeen de inboorlingen mij reeds verteld hadden, namelijk dat de eijeren in tusschenpoozen van een en welligt meer dagen gelegd worden. In de gaten rees de thermometer op 93° Fahrenheit bij eene luchtwarmte van 85° in de schaduw. Eenige dagen later trof ik een tweeden broeihoop aan, die reeds sedert lang verlaten scheen en aanmerkelijk grooter moet geweest zijn. Welligt was

deze het werk van verschillende wijfjes, zoo als mijn inlandsche gids mij verzekerde. De eijeren zijn zoo groot als die der ganzen en langwerpig van vorm; zij hebben eene sterke, witte schaal, die van buiten met eene steenroode huid omkleed is. De inhoud is zeer voedzaam en smakelijk.

Een mijner gewigtigste jagtdagen op Aroe was de 15de April, op welken het mij gelukte, een nagenoeg volwassen wijfjes-kasuaris te schieten, waarop ik reeds meermalen te vergeefs geloerd had. Desniettemin zag ik mij teleurgesteld bij de vangst des vogels, waarvan Wallace ondanks alle moeite slechts een sternum heeft kunnen magtig worden. Ik had toch gehoopt den in 1860 door mij op Sallawatti ontdekten Casuarius Kaupi (*) ook hier te zullen aantreffen en vond, toen ik bij den gedooden vogel kwam, een Casuarius galeatus (†) voor mijne voeten liggen. Het dier had nog de graauwbruine kleur van het jeugdige kleed, welke eerst bij volwassenen in zwart verandert en dat wel eerst op den hals.

Behalve in den paringstijd, die hier in de maanden Junij en Julij valt, leven beide geslachten afgezonderd. Het wijfje maakt eene soort van ruw nest onder struikgewas op den grond en zit daarop een 28tal dagen te broeijen, terwijl het mannetje in de nabijheid de wacht houdt. Men vindt in één nest nooit meer dan vijf eijeren, die onder een scherpen hoek gerangschikt liggen. Buiten het nest liggen steeds een à twee eijeren, die de vogel, zoodra de jongen uit het ei komen, stuk trapt, om aan hen tot voedsel te strekken. In de gevangenschap eet de kasuaris alles wat eetbaar is; in de wildernis voedt hij zich meest met vruchten. Oude mannetjes, die op de jagt aangeschoten worden, komen op den jager af, die dan van geluk mag spreken, wanneer hij er zonder ernstige verwonding afkomt. De vogel leeft slechts op de grootere eilanden en heet in de volkstaal Koedarie.

Aan strand- en watervogels is op de groep geen gebrek; vele

(*) Dit is de Casuarius uniappendiculatus. (Schlegel).

(†) Waarschijnlijk de Cas. bicarunculatus. (Schlegel.)

daarvan treft men overal in menigte aan, vooral reigersoorten. Van deze laatste was slechts eene soort als hier levend bekend, welk getal door mijne onderzoekingen tot op negen geklommen is. Het zijn de volgende: Ardea typhon (vrij zeldzaam), Herod. syrmathophorus (vooral te Maikoor niet zeldzaam), H. plumiferus (een vogel, waarvan ik te Maikoor slechts een exemplaar verkreeg), H. immaculatus, Greyi, jugularis, Aruensis, Novae Hollandiae, Ardetta macrorhyncha en Nycticorax Caledonicus. Herod. Greyi en jugularis ziet men dikwerf bij elkander. Daaruit af te leiden dat beide eene soort uitmaken, komt mij evenwel gewaagd voor, aangezien men nimmer overgangen van wit tot zwart aantreft. Esac. magnirostris, Glareola grallaria, Lobivanellus personatus, Himantopus leucocephalus, Numenius uropygialis, verschillende Charadriadae en Scolopacidae zijn insgelijks strandvogels, die men dikwijls ontmoet, met uitzondering van den Himant. leucocephalus, waarvan ik slechts eens een paar aan het strand achter Dobo te zien kreeg. Lobiv. personatus en Glar. grallaria, beide nieuw voor de fauna der groep, vond ik voor het eerst te Maikoor, eerstgenoemde soort in kleine familiën van vier tot zes stuks op de bij ebbe droogvallende zandbanken, laatstgenoemde op het vlakke zandstrand. Den Australischen Eulabeornis castaneoventris (de Serat) zag ik eens te Faroetei. De Toekar (Rallina tricolor) is op moerassige, zwaar met ruigte begroeide plekken wel is waar niet zeldzaam, doch komt weinig onder 't oog, evenals eene Porphyrio, van welke laatste soort, die vooral te Faroetei niet zeldzaam is, zelfs geen enkel exemplaar kon geschoten worden. Eene schoone aanwinst voor de fauna der groep is de ontdekking eener fraaije, voor de wetenschap nieuwe soort van Rallus, welke ik R. Hoeveni (*) noem ter eere van prof. J. van der Hoeven, wiens voortreffelijk handboek der dierkunde mij in mijne werkzaamheden van veel nut is geweest. Het eenige exemplaar van dezen zeldzamen vogel werd mij te Wonoembai door inlanders gebragt; zij noemden

(*) Reeds beschreven onder den naam van Rallus........ (?) (Schlegel.)

hem Toebar. Hij is bruinrood; rug, schouders en vleugeldekveeren zijn olijfbruin; benedenrug, bovenstaartdekveeren en staart zwart en de slagpennen roodbruin. De buik is donkergraauw en de onderkant der vleugels bruinachtig zwart met een groote witte eindvlek op elke veer. De bek is vuil geelachtig groen en de pooten zijn lichtrood. De eijeren, die mij gelijktijdig met den vogel (een mannetje) gebragt werden, waren 4 duim 2 streep lang en 3 duim 1 streep breed, vleeschkleurig met bruinroode en bleekpaarsche vlekken en spatten over de geheele oppervlakte, de laatste in de schaal. Jammer dat ze te ver bebroeid waren, om bewaard te kunnen worden. Den Kedieder (Haematop. longirostris) vindt men in menigte op zulke plaatsen langs de kust, waar bij ebbe zandbanken boven water komen, zooals langs de zuidkust van Maikoor, waar ik den vogel voor het eerst te zien kreeg.

Van zwemvogels verkreeg ik verschillende soorten van Larus en Sterna, die men nagenoeg overal langs de kusten te zien krijgt. Dit laatste is ook het geval met twee soorten van aalscholvers, die men soms in troepen van veertig en meer stuks bij elkander ziet. De Opdai (Sula fiber) en de Fregal (Tachypet. aquilus) houden zich meer in de open zee op en komen slechts 's nachts op het land om te rusten. Eendensoorten eindelijk huisvesten op Aroe slechts twee, de Dendrocyg. arcuata en Tadorna radja, die beide Boersil heeten en op het achter den kampong Maikoor liggend moeras alles behalve zeldzaam waren.

VII.

REPTILIEN, VISSCHEN, INSECTEN, SCHELPDIEREN EN PLANTEN.

Beschouwen wij de hier levende reptiliën, dan vinden wij zoowel soorten, die op Nieuw-Guinea als die op de westwaarts van Aroe liggende eilanden te huis behooren. Onder de schildpadden treft men vrij menigvuldig aan: Chelonia Midas en imbricata, beiden onder den naam van Kaloba bekend. Onder de Sauriërs is de Crocodilus biporcatus niet zelden, even als de gewone en een zwarte Varanus, de Histiurus Amboinensis en eenige soorten van Platydactylus, Hemidactylus, Gongylus en Dibamus. Batrachiërs vond ik slechts weinige, doch daaronder eene fraaije, bijzonder groote soort van kikvorsch, de Bengernagar der inboorlingen. Hij is olijfkleurig en onregelmatig geteekend met groote donkere vermiljoenroode vlekken en lichtgele banden en spatten.

Van slangen zijn sommige eilanden wel voorzien; volgens het zeggen der inboorlingen zijn sommige vergiftig. De grootste zijn verschillende Boa-soorten, waarvan eene door schoone kleur uitmunt. Zij is lichtgroen met witte vlekken langs den rug en witte en bleekgele banden langs de buikschilden. Op eene mijner wandelingen in het bosch achter Dobo vond ik eens eene kolossale

Boa carinata slapende, maar dewijl ik ongewapend was, maakte ik mij stilletjes uit de voeten.

Onuitputtelijk rijk aan visschen zijn de wateren, die de groep omspoelen en doorsnijden; doch het zijn meestal soorten, die ook in de Banda-Zee en langs de kusten van Ceram en Amboina gevonden worden. Van de vele soorten zullen wij slechts enkele opnoemen en wel de volgende:

Apogon Amboinensis.
〃 Bandanensis.
〃 Hoevenïi.
〃 Moluccensis.
〃 novemfasciatus.
Cheilodipterus quinquelineatus.
Ambassis interrupta.
〃 macracanthus.
Anthias Manadensis.
Serranus Amboinensis.
〃 argus.
〃 horridus.
〃 leucogrammicus.
〃 merra.
〃 microprion.
〃 punctulatus.
〃 pardalis.
〃 spilurus.
〃 stellans.
〃 urodelus.
Mesoprion Amboinensis.
〃 Bottonensis.
〃 dodecacanthus.
〃 dodecacanthoïdes.
〃 erythropterus.
〃 gembra.
〃 lineolatus.
〃 marginatus.

Mesoprion octolineatus.
〃 pomacanthus.
〃 quadriguttatus.
〃 Russelli.
〃 striatus.
〃 vitta.
Myriodon scorpaenoïdes.
Cirrhites pantherinus.
Priacanthus argenteus.
〃 Carolinus.
〃 holocentrum.
〃 macracanthus.
Dules rupestris.
Therapon Cuvieri.
〃 servus.
Holocentrum cornutum.
〃 leonoïdes.
〃 operculare.
〃 sammara.
〃 violaceum.
Myripristis parvidens.
〃 Pralinius.
Percis cylindrica.
Uranoscopus laevis.
Sphyraena Commersonii.
〃 Forsteri.
〃 obtusata.
Polynemus microstoma.
〃 plebejus.
Upeneus Barberinus.
〃 Brandesii.
〃 Jansenii.
〃 oxycephalus.
〃 Russelli.
Mulloides flavolineatus.

Upeneoides variegatus.
Dactylopterus orientalis.
Platycephalus Celebicus.
Scorpaena Bandanensis.
" polyprion
Scorpaenichthys diabolus.
" polylepis.
Pterois antennata.
" volitans.
" zebra.
Apistus fuscovirens.
" hypselopterus.
Synanceia brachio.
" elongata.
" horrida.
Pristipona nageb.
Diagramma crassispinum.
" Lessonii.
" lineatum.
" radja.
Scolopsides bilineatus.
" lineatus.
" lycogenis.
Heterognathodon bifasciatus.
" xanthopleura.
Pentapus aureolineatus.
Lethrinus latifrons.
" microdon.
" ornatus.
" reticulatus.
" rostratus.
Caesio chrysozona.
" coerulaureus.
Gerres macrosoma.
Chaetodon auriga.

Chaetodon baronessa.
" citrinellus.
" dorsalis.
" lunula.
" nesogallicus.
" oligacanthus.
" punctatofasciatus.
" speculum.
" strigangulus.
" unimaculatus.
" vagabundus.
" virescens.
" vittatus.
Chelmon longirostris.
Heniochus macrolepidotus.
" melanistion.
Zanclus cornutus.
Taurichthys varius.
Holacanthus bicolor.
" dux.
" Lamarckii.
" navarchus.
" trimaculatus.
Pempheris Oualensis.
Toxotes jaculator.
Anabas scandens.
Scomber loo.
Histiophorus Indicus.
Chorinemus Sancti Petri.
Trachinotus Baillonii.
Decapterus kurroides.
" lajang.
Selar boöps.
" Kuhlii.
" torvus.

Selar trachurus.
Caranx ekala.
〃 Forsteri.
Lactarius delicatulus.
Nauclerus brachycentrus.
〃 compressus.
Equula gomorah.
〃 filigera.
Gazza tapeinosoma.
Amphacanthus dorsalis.
〃 marmoratus.
Acanthurus lineatus.
〃 nummifer.
Naseus brachycentron.
〃 fronticormis.
Mugil ceramensis.
Atherina brachypterus.
〃 duodecimalis.
〃 lacunosa.
Petroskirtes anema.
〃 hypselopterus.
〃 Temminckii.
Salarias quadripinnis.
〃 Sebae.
Gobius chlorostigma.
〃 criniger.
〃 phalaena.
〃 sphynx.
Eleotris microlepis.
Antennarius chironectes.
〃 polyophthalmus.
Fistularia immaculata.
Polypterichthys Valentini.
Amphisile scutata.
Pseudochromis fuscus.

Amphiprion chrysargurus.
〃 perideraion.
Premnas biaculeatus.
Pomacentrus pavo.
〃 trimaculatus.
Dascyllus Aruanus.
〃 melanurus.
〃 niger.
〃 xanthosoma.
Glyphisodon leucogaster.
Heliases frenatus.
〃 xanthochir.
〃 xanthurus.
Duymaeria nematopterus.
Tautoga melapterus.
Julis (Julis) dorsalis.
〃 〃 lunaris.
〃 (Halichoeres) Bandanensis.
〃 〃 binotopsis.
〃 〃 elegans.
〃 〃 Hoevenii.
〃 〃 interruptus.
〃 〃 kallosoma.
〃 〃 Leparensis.
〃 〃 melanurus.
〃 〃 Renardi.
〃 〃 spilurus.
〃 〃 strigiventer.
Novacula julioïdes.
Cirrhilabrus Solorensis.
Cheilinus Ceramensis.
〃 decacanthus.
〃 fasciatus.
〃 radiatus.
Scarus coeruleopunctatus.

Scarus naevius.
〃 nuchipunctatus.
〃 Sumbawensis.
Callyodon genistriatus.
〃 hypselosoma.
〃 Waigiensis.
Belone cylindrica.
〃 leiuroides.
Hemiramphus Dussumierii.
Exocoetus Commersonii.
〃 unicolor.
Harengula melanurus.
〃 Moluccensis.
Engraulis encrasicholoïdes.
Saurus synodus.
Rhombus lentiginosus.
〃 Mogkii.
〃 pantherinus.
Synaptura heterolepis.
Achirus Hartzfeldii.
〃 melanospilos.
〃 poropterus.
Oxybeles Brandesii.
〃 gracilis.
Conger anagoides.
Ophisurus colubrinus.
〃 maculosus.
Muraena variegata.
Arothron hypselogeneion.
〃 laterna.
Anosmius Bennetti.
Diodon punctatus.
Triodon bursarius.
Balistes aculeatus.
〃 armatus.

Balistes flavimarginatus.
〃 lineatus.
Alutarius prionurus.
Ostracion cornutus.
〃 cubicus.
〃 punctatus.
〃 Sebae.
Syngnathus cyanospilos.
〃 haematopterus.
Solenognathus Blochii.
Hippocampus kuda.
Solenostoma cyanopterus.
Pegasus draconis.
Carcharias (Scoliodon) Dumerilii.
〃 (Prionodon) Amboinensis.
Pristis cuspidatus.
Aëtobatis narinari.

In rijkdom aan schaaldieren, spinnen, insecten, gastropoden en stekelhuidigen doet Aroe welligt alleen voor Nieuw-Guinea en de groote Sunda-Eilanden onder; doch men vindt daaronder weinige uitsluitend op de groep te huis behoorende soorten. Van de duizende soorten der genoemde orden zullen wij slechts weinige insecten en schelpdieren opnoemen, hetgeen trouwens de strekking van dit verhaal vordert.

Onder de vlinders is buiten twijfel de prachtigste de Ornithoptera Poseidon, eene aan Orn. preamus verwante soort. In de omstreken van Dobo is hij vrij menigvuldig; evenwel kreeg ik naauwelijks een paar goede exemplaren, aangezien tijdens mijn verblijf aldaar, de tijd voor deze vlinders reeds ten einde liep. Van rupsen werden mij dikwijls soorten gebragt. Van den op Papilio alexanor gelijkenden vlinder zag ik er slechts een te Maikoor, doch kon hem niet magtig worden. De Papilio erechteus, codrus, puella en severus laten zich zeldzaam zien. De Idea d'Urvilleï is in sommige streken vrij menigvuldig, even zoo de Cocytia d'Urvilleï; laatstgenoemde soort trof ik vooral te Wonoembai en

Maikoor in menigte aan. Zeldzamer daarentegen is eene Cethosia en Amnosia. Van Danais, Drychis (Dr. lioculatus), Hesperia, Messaras, Minetra (Min. sylvia), Drusilla, Nyctalemon en Glaucopus vindt men overal soorten in menigte; zoo is b. v. de Nyctal. orontes vrij algemeen in de omstreken van Maikoor.

Onder de schildvleugeligen zijn vooral menigvuldig soorten van Cicindela, Passalus, Buprestis, Cerambyx, Groma, Saperda, Lamia, Manolepta, Kassida, Lema, Geonemus, Calandra, Coccinella, enz. Ook daarvan zijn de meeste op Kei, doch vooral op Nieuw-Guinea te vinden.

Met uitzondering van verschillende soorten van landschelpen, zijn de conchyliën van Aroe dezelfde als die, welke in de Ambonsche wateren gevonden worden. De volgende zijn mij onder 't oog gekomen:

Strombus gigas.
〃 bituberculatus.
Conus generalis.
〃 marmoreus.
Pleurotoma Babylonica.
Tritonium anus.
〃 variegatum.
〃 pyrium.
Cynthium Aethiopicum.
Buccinum commaculatum.
〃 coronatum.
Voluta vespertilio.
〃 Ceramica.
Mitra vittata.
〃 episcopalis.
〃 papalis.
Pterocera scorpio.
〃 lampis.
Pyrula vespertilio.
〃 spirata.
Turbo olearius.

Trochus niloticus.
Cassidea glauca.
〃 areola.
Murea tribulus.
Fusus aruanus.
Dolium perdix.
Harpa nobilis.
Oliva erythrostoma.
Cypraea vitellus.
〃 tigris.
〃 testudinaria.
〃 arabica.
Auricula Midae.

Van tweeschalige schelpdieren waren het vooral soorten van Cardium, Charma, Arca, Tellina, Venus, Pecten, Solen, Pinna, Madriola en Perua, die ik te zien kreeg. Bijzonder menigvuldig waren vele dier soorten in de ondiepe wateren langs de zuidkust van Maikoor. Van de schaal van Buccinum, die hier bijzonder groot voorkomt, maken de inboorlingen waterscheppers en van die van Tritonium variegatum oorlogstrompetten.

De bij ebbe droogvallende zandbanken, door ondiepe, sterk met zeeplanten begroeide geulen onderling gescheiden, huisvesten meerdere soorten van Asterias, Ophiolepis, Echinaster en Echimis. Een Asterias, die in groot aantal in de wateren rondom Dobo leeft, munt daaronder uit door omvang en fraaije roode kleur.

Niet minder dan het dierenrijk heeft de plantenwereld van Aroe eene onnoemelijke verscheidenheid van prachtige en interessante vormen, waarvan evenwel de meeste ook op de naburige eilanden worden teruggevonden. Dat slechts een gering gedeelte der groep met gras, het grootste daarentegen met zwaar bosch begroeid is, hebben wij reeds boven aangestipt. Onuitputtelijk aan deugdzame houtsoorten zijn deze wouden, doch arm is het land aan voor den bewoner bruikbare vruchtboomen, die hoogstwaarschijnlijk alle weleer van elders herwaarts zijn overgebragt. Dit laatste schijnt zelfs het geval te zijn met den anders overal

onder de keerkringen verspreiden kokospalm (Cocos nucifera), daar die boom thans slechts in gering aantal hier wordt aangetroffen (*), en daarom ook niet zoo karakteristiek in het landschapsbeeld optreedt als b. v. op het naburige Kei. Van veel grootere beteekenis is in dit opzigt de zoogenaamde knodsboom (Casuarina equisetifolia?), die op vele eilanden in lange rijen op het lage en zanderige strand groeit en door zijn somber groen sterk afsteekt bij de verschillende helder groene tinten der andere met weelderig loof bedekte boomen. Daar ik geene genoegzame kennis van de botanie bezit, zullen wij de natuurkundige schets van de groep hiermede besluiten en vatten thans den draad van het reisverhaal weder op.

(*) Vroeger schijnt de kokospalm minder zeldzaam op de Aroe-Eilanden geweest te zijn. Althans Jan Carstensz, de eerste Nederlandsche zeevaarder, die in 1623 deze groep bezocht, verklaart uitdrukkelijk in zijn voor eenige jaren door Mr. L. C. D. van Dijk uitgegeven journaal (*Mededeelingen uit het Oost-Indisch Archief*, bl. 9), dat zij er in menigte gevonden werden. Hetzelfde verzekert hij van den sagopalm, den pisang en eenige mij onbekende gewassen, terwijl hij er bijvoegt, dat men er slechts enkele nanka's en in het geheel geen doerians, manga's en kanarieboomen aantreft. Carstensz bezocht echter alleen het eiland Oedjier, dat hij Wodgier noemt en hetwelk de heer von Rosenberg juist niet bezocht heeft. Onder de dieren van Aroe noemt Carstensz behalve kasuarissen en paradijsvogels ook een der op de groep te huis behoorende buideldieren, hetwelk hij aldus beschrijft; «mede is daer een vremdt gedierte als de »groote van een bock, met root cort hair, sonder hoorens, hebbende de »achterste beenen van taemelycke lengte ende de voorste heel cordt, ge»naempt Or.» R. A.

VIII.

DE KEI-EILANDEN, HUNNE BEWONERS EN FAUNA.

Den 27sten Julij scheepte ik mij in. Wij gingen tegen den middag van den 28sten onder zeil en zetten koers op den zuidoosthoek van Groot-Kei. Door een stijven zuidoostenwind voortgestuwd, kregen wij na een vrij stormachtigen nacht in den morgen van den 29sten het eiland in 't gezigt, doch kwamen wegens de hoog oploopende zee eerst in den avond bewesten den zuidhoek, Kaap Adoear, in stil water ten anker. Het barre aanzien van het steil uit zee oprijzende land, dat als ware het uit opeengestapelde rotsen bestaat, trof mij bijzonder en deed mij aan Timor denken. Iets verder noordwaarts begon het er beter uit te zien; hier en daar zag men soms op uitspringende rotsen kleine dorpen en kokospalmen tot op de toppen van het tusschen de 300 en 700 voet hooge gebergte. Den 30sten werkten wij verder de straat tusschen Groot- en Klein-Kei door en kwamen in den avond met veel moeite ter reede van Larrat ten anker, om daar eenigen tijd te vertoeven. Het land bleef steeds de kenmerken van bergland behouden, was weelderig begroeid en voornamelijk aan het strand sterk bevolkt. De kokospalm groeide er bij duizenden van de zee af tot op de lagere heuvels, doch was van het hoogere gebergte verdwenen, om plaats te

maken voor een tal van woudboomen. Vlak land was nergens te bespeuren, en ik durf beweren dat nergens op Groot-Kei, welk eiland 13 geographische mijlen lang is, eene vlakte gevonden wordt van een vierkante paal inhoud. Koraalriffen en zandbanken omzoomen ook hier veelal de kust en maken het zeilen vlak onder den wal nog al gevaarlijk voor grootere vaartuigen. Een mijl uit den wal is daarentegen het vaarwater zuiver, terwijl in het midden der straat en onder den wal van Klein-Kei zandbanken weder de vaart belemmeren. Een vrij sterke stroom loopt in de straat gedurende den oostmoesson om de zuid en gedurende den westmoesson om de noord.

Larrat, een klein dorpje met acht huizen, die door eenen ringmuur omsloten zijn, ligt op den top van eenen in zee uitspringenden rotsheuvel en ziet er ellendig en vervallen uit. Beneden aan het strand stond een viertal pas opgerigte afdaken, in een van welke ik mijn intrek nam.

Gelijk ik verwacht had, leverde de landstreek veel belangrijks op en gaarne zoude ik mijn verblijf aldaar tot eene maand gerekt hebben, ware ik niet door eene zwaarwigtige reden belet, dit voornemen uit te voeren. De intusschen steeds toenemende stijve zuidoostenbries stortte namelijk als hevige valwind op de kust, tusschen noordoost en zuid met geweldige rukken doorstaande, en dreigde ieder oogenblik mijn vaartuig van de ankers te slaan. Door den gezagvoerder op dit gevaar opmerkzaam gemaakt, gingen wij na een verblijf van acht dagen weder onder zeil naar Klein-Kei. Voor mijne onderzoekingen kon ik mij met dit kortstondig verblijf des te eerder te vreden stellen, aangezien twee jagers van den heer Hoedt zich vóór mijne komst gedurende drie maanden te Larrat met het verzamelen van natuurkundige voorwerpen voor het rijksmuseum hadden bezig gehouden.

Den 7den voor zonsopgang gingen wij op reis en kwamen nog denzelfden avond voor Doellah, den hoofdkampong van Klein-Kei, ten anker; wij voeren door eene straat, die op geen onzer kaarten voorkomt. Bij haren ingang is zij naar gissing twee

Pl. II.

Gedr. bij H. L. Smits.

Larrat op de westkust van Groot-Key.

mijl breed en vrij diep, doch tegen haar einde bedraagt de breedte naauwelijks een vijftig el en is de straat zoo ondiep, dat alleen vaartuigen van minder dan zes voet diepgang haar passeren kunnen. Nabij den kampong Toellah mondt zij in de bogt van Doellah; er loopt een sterke met het getij afwisselende stroom. De oevers, overal begroeid, zijn nu eens rotsachtig, dan weder vlak, doch altijd vast en droog; verschillende soms schilderachtig gelegen gehuchten liggen aan den kant onder geboomte verscholen. Als eene vergoeding voor de veelvuldige vermoeijenissen, die ik gedurende mijnen togt doorstond, heb ik de straat, welke voor mij nog nimmer door een Europeesch reiziger bezocht was, Straat Rosenberg genoemd. Al kan zij wegens hare ondiepte voor den handel van geen groot belang worden, is hare ontdekking in elk geval eene aanwinst voor de aardrijkskundige kennis der groep. De hoofdkampong Doellah ligt dus niet op het eiland Klein-Kei onzer kaarten, maar op het kleine, door de straat daarvan gescheidene eiland Doellah. Men vergeve mij ter wille der wetenschap mijne verschoonbare ijdelheid.

Daar ik niets voor een tijdelijk verblijf van mij en mijne jagers gereed vond, kon ik eerst den 10den ontschepen. Volgens mijne gewoonte liet ik reeds den volgenden dag een begin met de werkzaamheden maken en daarmede tot het einde der maand voortgaan. Ik bepaalde mij daarbij niet alleen tot het eiland Doellah, maar trok ook de rondom liggende eilanden tot aan Tjonfolokker en Tiando binnen den kring mijner nasporingen. Daardoor gelukte het mij hier, even als op Aroe, vele fraaije en belangrijke voorwerpen te verzamelen.

Den 31sten Augustus ging ik weder scheep, om achtereenvolgens de voornaamste der tusschen Kei en Ceram-Laut liggende eilanden te bezoeken. Alvorens echter tot het verhaal dezer reis over te gaan, zullen wij eerst over Kei, zijne bewoners en voortbrengselen spreken, even als wij dit ten opzigte van Aroe deden.

De Kei-Groep, de laatste schakel der keten van eilanden, die zich van den oosthoek van Ceram in zuidoostelijke rigting

uitstrekt, ligt tusschen 5° 11′ en 6° 6′ Z. B. en 132° 38′ en 133° 18′ O. L. van Greenwich, zeventien geographische mijlen bewesten de Aroe-Eilanden. Tot de groep kunnen wegens volkomen overeenkomst in gedaante en natuurproducten nog gerekend worden de Tiando-Eilanden ten noorden, de Tjonfolok-Eilanden of beter de Wonim-Moengoer ten westen en de Kei-Tenimber-Eilanden ten zuidwesten van Klein-Kei. Met inbegrip van deze bestaat de groep uit twee groote en een veertigtal kleinere eilanden. De naam Kei is niet ontleend aan de taal der bevolking, evenmin als die van Groot- en Klein-Kei, maar deze benamingen zijn door de handelaars van lieverlede in zwang gekomen. In de landtaal heet de geheele groep Evăr, Groot-Kei Ioet en het Klein-Kei onzer kaarten Noĕhoĕroa. De namen der overige eilanden, alsmede die der districten en dorpen vindt men in de „Bijdrage tot de kennis der Kei-Eilanden" door C. Bosscher (*Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, deel II, pag. 23 en v.), waarnaar ik kortheidshalve verwijs. Bij het geographische gedeelte dezer niet onbelangrijke bijdrage kan ik slechts voegen, dat er ook te Nierong op de oostkust van Groot-Kei eene veilige ligplaats voor kleinere vaartuigen gevonden wordt, en dat de schepen ter reede van Doellah wel tegen hooge zee, doch volstrekt niet tegen alle winden beschut liggen.

De voorstelling der Kei-Eilanden op onze kaarten laat, even als dit met de Aroe-Groep het geval is, veel te wenschen over. Vooral het noordelijk gedeelte is op de kaart van Gregory ten eenenmale foutief voorgesteld. Dat de straat, die ik, naar Doellah gaande, passeerde en naar mij genoemd heb, er in het geheel niet op voorkomt, heb ik boven reeds aangestipt. Het Watela van Gregory is geheel fictief en de naam zelf niet eens bij den inlander bekend. In werkelijkheid bestaat het uit de eilanden Doellah-Laut, Dranan, Roemadan, Soeăn en Poeloe-Maas (twee eilanden). Op de vrij naauwkeurige situatieschets der ankerplaats voor Doellah door commodore Stanley van de Britomar staat verkeerdelijk Doera voor Doellah-Laut. Ten westen

wordt de reede gesloten door het eiland Oeboer, waarachter Oet ligt. In de opening eindelijk tusschen Oet en Doellah-Laut, ziet men in 't verschiet de uit twee eilanden bestaande groep Ergodon liggen. Behalve Soean en Poeloe-Maas zijn al deze eilanden van de reede uit geheel of gedeeltelijk zigtbaar. De Tjonfolok-Eilanden, een even als Kei-Watela bij den inlander onbekende naam, heeten Wonim-Moengoer.

De kampong Doellah ligt vlak aan het strand, door een woud van kokospalmen omsloten. Hij bevat een Mohamedaansch en een heidensch gedeelte, beide door eenen steenen muur omringd. Behalve de nog onvoltooide moskee zijn alle huizen oud en bouwvallig. Voor den naar de zee gerigten ingang van het heidensche dorp staat onder het geraamte van een afdak een lomp houten beeld op eene estrade, dat den Steoe of beschermgod van het dorp voorstelt. Het huis voor den reizenden ambtenaar, dat thans door mij betrokken werd, staat buiten den ringmuur aan het strand; het is niet lang geleden gebouwd en verschaft een redelijk logies. Het hoofd voert den titel van Radja, aan hem zijn de Orangkaja's van het heidendorp op Doellah-Laut en die van Tammadan ondergeschikt. De tegenwoordige titularis is een vriendelijk, doch zwak mensch. Hij herinnert zich nog zeer goed het verblijf te Doellah in 1841 van de beide Engelsche oorlogschepen onder commodore Stanley, die aan hem bij zijn vertrek een getuigschrift en eene Britsche vlag overhandigde; eene, hoe men ze ook beschouwe, hoogst ongepaste handeling. Wat zouden toch de Engelschen wel zeggen, indien onze marine in hunne koloniën Nederlandsche vlaggen ging uitdeelen?

Daar de heer Bosscher in zijne boven aangehaalde bijdrage slechts met weinige woorden over de bewoners spreekt, zal ik trachten deze leemte zooveel mogelijk aan te vullen. Niets is bekend aangaande de afstamming van het gros der bevolking, die voor de geheele groep op 18 a 20 duizend zielen kan geschat worden; volksverhalen dienaangaande bestaan er niet. Sommige Mohamedaansche hoofden en minderen beweren van Tidoreeschen oorsprong te wezen, zonder evenwel bewijzen te kunnen

aanvoeren, waarop deze bewering steunt. Alleen dit is zeker, dat een groot gedeelte der door de Oost-Indische Compagnie verdreven bewoners van Banda, naar Groot-Kei de wijk nam en zich daar met der woon vestigde; van hen stamt een gedeelte der tegenwoordige bevolking af, dat thans nog een geheel eigenaardig dialect spreekt en den Islam omhelsd heeft. De bewoners van Kei zijn slechts voor een gering deel Mohamedanen, maar grootendeels nog heidenen, of gelijk men ze hier geheel onjuist noemt Hindoes. Daar de zeden en gewoonten der Mohamedanen, hoezeer ook nog sterk vermengd met heidensche gebruiken, voor het overige dezelfde zijn als elders in den Indischen Archipel, zal in het volgende slechts sprake zijn van de heidensche bevolking.

Ook de bewoner van Kei kan evenmin als die van Aroe tot een bepaald ras gebragt worden en is een overgangsvorm van het Maleische tot het Melanesische ras. Hij is beneden de middelmatige grootte, in jongeren leeftijd stevig van ligchaamsbouw en dof zwartachtig bruin van huidskleur. Het zwarte hoofdhaar is meestal krullend, doch nimmer gekroesd, waarvan het evenwel dikwerf het aanzien heeft wegens de weinige zorg, die men er voor draagt. Het voorhoofd is breed en meer of min terugwijkend; de oogen liggen meestal diep en zijn door zware wenkbrauwen overschaduwd; de neus is plat, doch overigens goed gevormd, de mond groot en vooruitspringend en de dikwerf met eenen zwaar gekroesden baard begroeide kin breed en meer of min terugwijkend. De vrouwen kunnen in den bloei des levens over 't algemeen schoon genoemd worden, doch verouderen, wanneer zij eens gebaard hebben, spoedig onder de zorgen en lasten, die de huisselijke pligten haar in ruime mate opleggen.

De maatschappelijke toestand is, ofschoon thans in sommige opzigten gewijzigd, nog zeer primitief en laat zich, wat Groot-Kei betreft, vergelijken met den stand van zaken in Duitschland tijdens de troonsbeklimming van keizer Rudolf van Habsburg, toen het vuistregt of het regt van den sterkste daar te lande de eenige wet was.

Zooals nagenoeg overal in den Molukschen Archipel is de bevolking, de Mohamedanen daaronder begrepen, in twee bondgenootschappen gesplitst: Oersia en Oerlima genaamd. Tot de Oersia behoort de bevolking van Doellah, Damar en Wain op Klein-Kei, en die van Wattläri en Jemtil op Groot-Kei, terwijl het overige gedeelte der bewoners tot de Oerlima behoort. Deze bondgenootschappen hebben thans echter weinig meer te beteekenen, daar nog niet zeer lang geleden, toen een minder feitelijk toezigt van gouvernementswege over deze eilanden bestond dan thans, niet alleen de Oersia met de Oerlima, maar ook de tot een en hetzelfde verbond behoorenden onderling oorlog voerden.

Er bestaat eene verdeeling van standen. Tot de hoogste klasse behooren de hoofden met hunne nabestaanden, tot de middenste (Jeijaan) de meest gegoede ingezetenen en tot de laagste (Koko) het overige gedeelte der bevolking.

De hoofden, in de landstaal Tèteën genaamd, voeren de titels van Orangkaja en Radja. Zij worden aangesteld door den resident van Banda, waaronder Kei behoort. In de grootere dorpen zijn er verder mindere hoofden, die den titel van Majoor en Kapitan voeren. Allen hebben slechts weinig in de melk te brokken, en hun aanzien hangt geheel af van het karakter des persoons. Inkomsten van welken aard ook zijn aan geen der genoemde rangen verbonden; alleen moet de bevolking de hoofden behulpzaam zijn bij den opbouw van een nieuw huis en bij het bewerken hunner tuinen. Over gewigtige zaken moeten de hoofden de oudsten of wel de geheele bevolking raadplegen in eene vergadering, die buiten het dorp, meestal onder den een of anderen waringinboom, plaats heeft. Opvolger van het hoofd is steeds de oudste zoon, of bij ontstentenis een broeders- of zusterszoon. Heeft hij in het geheel geene mannelijke bloedverwanten zoo kiest het volk zelf een opvolger.

Even eenvoudig als de geheele maatschappelijke toestand is ook de regtsbedeeling. Moord kan afgekocht worden met eene geldboete, wier grootte afhankelijk is van den rang des

vermoorde. De doodstraf wordt slechts bij onvermogen van den moordenaar toegepast. Bij echtbreuk kan de beleedigde partij beide misdadigers dooden, doch geeft ook hier meestal de voorkeur aan eene door hem te bepalen geldboete. Diefstal wordt gestraft met toedeeling van slagen, welke straf eveneens kan afgekocht worden. Als een dief op heeter daad betrapt wordt, heeft de bestolene het regt hem het eerste lid van den wijsvinger der regterhand af te snijden.

Het grondbezit is gemeenschappelijk en individueel. Gemeenschappelijk is het bezit van de bosschen en woeste gronden, die gerekend worden tot ieder dorp of district te behooren. Ieder daarin gevestigd individu kan er van trekken of uit halen, wat hij verkiest. Persoonlijk eigendom zijn daarentegen de tuinen, die iemand aanlegt en de vruchtboomen, die hij aankweekt.

Zooals bij alle op een lagen trap van beschaving staande volkeren bestaat ook hier de wijze van oorlogvoeren in het leggen van hinderlagen, waarbij de eene partij de andere tracht te overvallen. Zijn er eenigen gesneuveld, dan trekt men terug en wacht eene nieuwe gelegenheid tot een tweeden overval af. Koppensnellers zijn de bewoners van Kei nooit geweest, in welk opzigt zij van de bevolking der naburige eilanden verschillen. Ten einde voor diergelijke overvallen beter gewaarborgd te wezen, zijn vooral op Groot-Kei de meeste dorpen door een muur van opeengestapelde klip- of koraalsteenen omringd en dikwerf op moeijelijk genaakbare hoogten aangelegd. Op Klein-Kei hoort men sinds jaren reeds niets meer van vechtpartijen; op Groot-Kei laat daarentegen de toestand dienaangaande nog zèer veel te wenschen over. De wapenen, waarvan men zich bedient, zijn boog en pijl en voornamelijk ook geweren. Boog en pijlen komen in maaksel geheel overeen met die van Aroe. De boog (tĕmăr) is van bamboe en de pees (wielĕt) van boomschors gemaakt; de pijlen (rămăt) zijn van riet en hebben punten van hout, been of ijzer. Die met houten punt heeten „roebil”, die met bamboezen punt „mes” en die met ijzeren punt „sneyt”. Men heeft hier een kleinen boog (siewer) tot het schieten van vogels, waarin

echter de bewoners van Kei op verre na niet zoo bedreven zijn als die van Aroe. De geweren (binger) zijn tower-geweren. De patronen worden, in bamboezen kokertjes aan een houten gordel om de middel en de kogels, veelal knuppelkogels, om den hals gedragen. Een dergelijke patroongordel heet „set”. Eindelijk heeft men nog lansen (nganga) en houwers (sbadie), en tot verdediging groote houten, met veeren versierde schilden (selwan), die lomp van maaksel zijn. Om zich een woest uiterlijk te geven, bevestigen sommigen een haar- of vederbos op het hoofd.

De kleeding van den man bestaat in een schaamgordel, in vroegere jaren van boomschors, thans van katoen. Ook de vrouwen dragen katoenen kleederen, maar hebben het bovenlijf meestal onbedekt. Slechts bij feestelijke gelegenheden zijn mannen en vrouwen gekleed in lange baadjes van katoen of zijde. Tot versiersels dragen de mannen gevlochten rottingbanden om den bovenarm en koperen of zilveren oorhangers, terwijl de vrouwen en meisjes zich met halssnoeren en oorringen tooijen. Tatoeëring is hier ten eenenmale onbekend.

Wat hare godsdienstige begrippen aangaat, staat de heidensche bevolking van Kei op een even laag standpunt als de bewoners van Aroe. Niemand vormt zich eenig denkbeeld van een opperwezen, dat het heelal beheerscht, of van een toekomstig leven. Ieder dorp heeft een bijzonderen beschermgod, aan wien in geval van nood offeranden gebragt worden, om zijne hulp in te roepen. In sommige dorpen wordt hij voorgesteld als eene zittende figuur, lomp uit hout bewerkt, met lans en houwer gewapend. Een dergelijk beeld staat voor den naar de zee gekeerden hoofdingang van het heidendorp te Doellah onder het bouwvallig geraamte van een afdak. Het heet niet Padeo, zooals de heer Bosscher minder juist in zijn rapport opgeeft, maar „Steoe.” Op Groot-Kei ziet men slechts weinige dezer beelden; daarentegen heeft men in ieder dorp eene gewijde plek (tampat pomalie), waar geofferd wordt. Een hoop regelmatig en cirkelvormig opeengestapelde steenen,

die van boven een plat vlak vormen, wijst deze plek aan. Eindelijk offert men ook nog in geval van nood op de graven van overleden familiebetrekkingen, zoowel aan deze als aan den Steoe. Bijgeloovige denkbeelden besturen, zooals trouwens bij zulk een laag staand volk niet anders te verwachten is, alle handelingen van het individu. Om onder vele bijgeloovigheden slechts eene op te noemen, is de vlugt van den witten reiger voor den inboorling van het grootste belang. Moet hij een togt doen en ontmoet hij onderweg zulk een vogel, die in de rigting vliegt werwaarts de man zich begeeft, dan wordt dit als een gunstig voorteeken aangemerkt en aan het voornemen gevolg gegeven. Vliegt daarentegen de vogel in tegenovergestelde rigting, dan is dit een ongunstig teeken, waarop de man huiswaarts keert, om een geschikter tijdstip af te wachten.

Priesters zijn hier niet; een ieder verrigt, naar gelang hij zulks noodig oordeelt, zelf de geringe godsdienstige plegtigheden.

De naarstigheid van den bewoner van Kei heeft de heer Bosscher in zijn rapport naar mijn inzien te overdreven voorgesteld. Even als de Aroeëes zal hij slechts dan werken, als de nood er hem toe dringt. Niets weegt bij hem tegen het *dolce far niente* op, en kan hij zich daarbij in sterken drank te buiten gaan, dan heeft hij het toppunt van gelukzaligheid bereikt. Spiritualia bemint hij even hartstogtelijk als de bewoner van Aroe en gaat zich daarin evenzeer te buiten als deze. Bij gebrek van arak drinkt men palmwijn, uit den kokospalm getrokken.

Even eenvoudig als alle reeds behandelde instellingen is ook het familieleven. Reeds in jeugdigen leeftijd huwt men de kinderen uit tegen een aan de ouders van het meisje te betalen bruidschat van 50 tot 1000 realen (de reaal à *f* 2), die in goederen voldaan wordt. Als het bedrag van dezen bruidschat, die langzamerhand kan aangezuiverd worden, eens bepaald is, wordt het meisje onmiddelijk in de familie des bruidegoms opgenomen en als een lid daarvan beschouwd. Zoodra de behoorlijke leeftijd bereikt is, heeft de vereeniging zonder ceremonieel plaats. Iemand, die de noodige middelen bezit, kan eene tweede vrouw koopen, een

Pl III.

Gedr. bij H.L. Smits.

Graf op de Key-Eilanden.

geval echter, dat wegens de overdreven grootte van den bruidschat zelden voorkomt. Echtscheiding kan plaats hebben tegen teruggifte van een gedeelte des bruidschats. De gescheidenen kunnen dan ieder voor zich weder een nieuw huwelijk sluiten, even als de overlevende, wanneer een der echtgenooten komt te overlijden. Ook bij de geboorte van een kind heeft niet de minste feestelijkheid plaats. Meer of minder lang na de geboorte krijgt het kind een naam, dien het gedurende zijn geheele leven houdt. Het oudste kind is met uitsluiting der overigen de eenige erfgenaam zijner ouders; bij ontstentenis van kinderen valt de nalatenschap aan den naasten bloedverwant. Begrafenissen geven de eenige aanleiding in het eenvoudige leven dezer ruwe natuurmenschen tot het houden van festiviteiten. Wanneer iemand gestorven is, wordt het lijk gewikkeld in sits, vroeger in boomschors, en getooid met de sieraden, waarvan de overledene bij zijn leven gebruik maakte. Men legt het vervolgens in eene uit zwaar hout vervaardigde kist en begraaft deze laatste buiten het dorp op eene daarvoor bepaalde plek gronds. Als dit geschied is, wordt door de familie des overledene aan de vrienden en buren een feestmaal gegeven, waarbij in ruime mate palmwijn gedronken wordt. Daarmede is de zaak afgeloopen. Hoe hooger de kosten van zulk een feest loopen, des te meer eer bewijst men aan den overledene, en het is daarom, dat de lijken dikwijls maanden, ja zelfs jaren, in huis gehouden worden, om een ruimen voorraad van geld en voedingsmiddelen te kunnen verzamelen tot het geven van een luisterrijk feest. De lijkkist is dan zoodanig hermetisch gesloten, dat er geen reuk van het rottende lijk te bespeuren is, iets waarvan ik mij tijdens mijn verblijf te Doellah zelf heb kunnen overtuigen.

Boven de graven van beminde personen worden afdaken, en boven die der hoofden geheele houten huisjes opgerigt; ook ziet men op vele graven een op palen staand en meer of min met snijwerk en met een vlaggetje versierd kistje, zooals op de nevensgaande plaat is afgebeeld.

Over den in- en uitvoerhandel spreekt de heer Bosscher breed-

voerig in zijne bijdrage, waarnaar ik dienaangaande verwijs; ik voeg er slechts bij, dat de jaarlijksche uitvoer van tripang thans tot op 300 pikol en die van schildpad op een gedaald is, terwijl de uitvoer van houtwerken daarentegen toegenomen is.

Over de taal raadplege men de hierachter gevoegde vergelijkende woordenlijst.

In de Kei-Tenimber-eilanden is de toestand thans een geheel andere dan ten tijde van den heer Bosscher. Reeds sedert verscheiden jaren gaan Boegineesche handelaars in kleine vaartuigen van Doellah derwaarts, om olie en tripang in te ruilen; daardoor hebben de bewoners hunne vroegere schuwheid afgelegd. Zij leven thans in huizen nabij het strand, kleeden zich in katoen en velen verstaan vrij wel het Maleisch, de *lingua franca* van den archipel. Het aantal bewoners wordt thans op 400 zielen geschat, welke vermindering veroorzaakt is door de pokken, die voor een jaar of zes hier geheerscht hebben.

Spreken wij thans over de fauna, die wegens de geringere uitgebreidheid der groep veel minder rijk aan soorten is dan die der Aroe-Eilanden. Evenwel is zij bijzonder merkwaardig, omdat men hier behalve de aan de groep eigenaardige soorten ook die aantreft, welke eensdeels in Noord-Australië, Nieuw-Guinea en Aroe, anderdeels op Timor en Ceram te huis behooren en die dus hier als ware het op één punt geconcentreerd zijn. Daar de in dit verslag reeds dikwerf genoemde, hoogst verdienstelijke dierkundige Wallace voor een achttal jaren op zijnen togt van Makassar naar Dobo slechts een paar dagen op Groot-Kei vertoefde, vond ik hier een nagenoeg nog onbeploegd veld, dat dan ook veel nieuws opleverde.

Van zoogdieren zag ik hier geene andere soorten dan die, welke ook op Aroe aangetroffen worden. Onder de chiropteren was de Pteropus argentatus, de Jabar der inboorlingen, zeer algemeen, alsmede eenige Vespertilio's (Rędil). De Alè (Paradoxurus hermaphrodita) en de Ahă (Perameles doreyanus) leven slechts op het bergachtige Groot-Kei, terwijl de Medar (Cuscus

maculatus) daarentegen weder in de geheele groep gevonden wordt, even als het wilde varken, dat hoegenaamd niet van dat op Aroe verschilt. Cuscus orientalis en Dactylopsila trivirgata waren den inboorlingen vreemd en schijnen dus hier niet voor te komen. Onder de huisdieren treft men honden, katten, geiten, ratten en muizen aan; de beide laatste diersoorten in vrij groote menigte.

In verhouding tot haar geringen omvang is de groep rijk aan vogelsoorten, waaronder vele fraai gekleurd zijn, ofschoon minder dan op Aroe. Van roofvogels bekwam ik slechts twee soorten van Astur; den Haliastur leucogaster en den Haliastur leucosternus zag ik verscheiden malen, zonder ze magtig te kunnen worden. Van ijsvogels (Alcedo) trof ik slechts twee soorten aan, van Ptilotis zelfs geene enkele. Een Tropidorhynchus (T. plumigenys), in de landtaal Foehr geheeten, was daarentegen hier even menigvuldig als zijn stamgenoot Tropidorhynchus Novae-Guineae op Aroe. Beiden hebben nagenoeg denzelfden zang, dien de Aroeëesche vogel dikwijls tot laat in den nacht hooren doet. Hij is een boschbewoner, even als de Karoein (Dicrurus megalornis), de Manoep (Graucalus melanops) en de Kelkoerot. De laatste is een vóor de wetenschap nieuwe vogel, dien ik Picnorhamphus cucullatus noem. Bij het mannetje zijn kop, wangen en nek glanzig zwart, rug en vleugels olijfgroen; de groote slagpennen zijn zwart, met smallen olijfgroenen zoom aan de buitenvlag, terwijl de slagpennen van den tweeden rang slechts aan den binnenkant en langs de schacht een zwart streepje vertoonen. Ook de staartpennen zijn zwart, maar de drie buitenste wit aan het einde. Keel, onderhals, borst en buik zijn citroengeel, de onderstaartdekveeren wit. De bek is zwart en rond, om het oog is eene kale, okergele, met roodbruine wrongen voorziene huidplek. Het wijfje en de jonge vogels zijn van boven olijfbruin; de groote vleugeldekveeren en alle slagpennen hebben breede, vuilwitte randen; de onderkant is wit, met breede olijfbruine lengtevlekken. De lengte des vogels bedraagt van de punt des snavels tot aan het staarteinde

29 Ned. duim. Zoowel op Groot- als op Klein-Kei vindt men hem menigvuldig op die plaatsen, waar zich veel insecten, zijn hoofdvoedsel, ophouden.

Tot mijne verwondering zag ik hier geene enkele Ptilotis, waaraan de Aroe-Groep zoo bijzonder rijk is. Zeer menigvuldig waren daarentegen soorten van Zosterops (Z. citrinella; de Singwăk), Nectarinia (N. zenobia, de Sowsi), Graucalus (G. melanops, de Manoep), Rhipidura (R. assimilis, de Kaoeweel), Calornis (C. metallicus, de Nerit), Eurystomus, Rectes (?), Myiolestes (?), Monarcha (M. leucura) en een Dicaeum. Het minst algemeen van al deze vogels is de fraaije Monarcha leucura, waarvan slechts twee exemplaren geschoten werden. De Pitta Mackloti schijnt alleen op Groot-Kei voor te komen; de inboorlingen van Doellah kenden ten minste den vogel niet.

Uit de familie der papegaaijen trof ik zes soorten aan, waarvan geen enkele hier uitsluitend te huis behoort; de Cacatua mist men daaronder geheel. De Eclect. polychlorus (Kauer mauk in de landstaal) en de Ecl. Linnaeï (de Kauer bror) zijn vrij menigvuldig; beide vogels bevinden zich bij voorkeur in de nabijheid van Turksche tarwe, wanneer de vruchten beginnen te rijpen. Weinig zeldzamer dan de genoemde soorten is de Lorius ruber (de Leloei) en Geoffroyus capistratus (de Oeilăt). Lor. squamatus is de jonge vogel der eerstgenoemde soort, zooals mij bleek uit de kleurverandering van een thans nog ten mijnent levend exemplaar, afkomstig van Groot-Kei. Over den Oeilăt merk ik slechts dit aan, dat de diagnose in den bovenaangehaalden catalogus van Grey die van het jonge mannetje is, want het oude is eveneens rood en lichtblaauw op den kop geteekend. Van den Trichoglossus nigrogularis (de Sirtein), die anders ook nog al menigvuldig gezien wordt, zag ik slechts weinige exemplaren; daarentegen des te meer van den Serie (Coriphilus placentis), een over den geheelen Molukschen Archipel verspreid vogeltje.

Doet Kei, wat de papegaaijen aangaat, voor Aroe onder, het wedijvert daarentegen er mede in duivensoorten. Gemeen-

schappelijk met laatstgemelde groep bezit het Carpoph. luctuosa, Ptilop. Wallaceï en superba, Macropygia phasianella; met Noord-Australië Peristera chrysochlora en met Timor-Laut en Timor Carpoph. cineracea en Geopelia Mangeï. De overige soorten, zooals Caloenas nicobarica, Carpoph. myristicivora, Ptilop. prasinorhous en Ptilop. aurantiventris (mihi) vindt men ook op de noordwestelijk van Kei liggende eilanden. De laatste duif, eene voor de wetenschap nieuwe soort, heeft veel overeenkomst met den Ptilopus flavicollis van Timor; zij is overal vrij algemeen en niet minder fraai gekleurd dan zoo vele harer stamgenooten. Kop, hals, bovenrug en borst zijn licht aschgraauw, welke kleur op den schedel in 't aschblaauwe overgaat. Van den mondhoek loopt eene fraaije gele streep boven het oog langs rondom den nek. Rug en vleugels zijn smaragdgroen, de dekveeren en slagpennen lichtgeel gezoomd, de laatsten met zwarte binnenvlag. De staart is groen met graauwen eindband. De keel is lichtgeel; een licht oranjegele band omzoomt de borst; de buik is hoog oranjekleurig met graauw in 't midden en de onderstaartdekveeren zijn eveneens oranjegeel. De bek is groenachtig geel; de geheele lengte des vogels bedraagt 20 duim. Tusschen beide geslachten bestaat geen verschil in kleur. De vogel heet Oedar, een collectieve naam voor verschillende kleine duivensoorten, terwijl de grootere onder den naam van Taroet bekend zijn; hij wordt op Groot- en Klein-Kei even dikwijls aangetroffen. Den Ptilopus Wallaceï vonden mijne jagers hier meer dan op Aroe; ook werden eenige wijfjes van deze soort geschoten, die in kleur niet van de mannetjes verschilden. Een jonge vogel was minder levendig en scherp gekleurd. Ook de fraaije Ptilopus prasinorhous is op beide Kei's vrij algemeen; de Geopelia Mangeï (de Siklohăt) en de Peristera chrysochlora (Menfăt) zijn daarentegen veel zeldzamer. De Carpoph. cineracea (de Taroet) zag ik slechts op de eilanden tegenover Doellah, terwijl de Carpoph. myristicivora, kenbaar aan hare hoog oranjegele iris, overal in menigte aangetroffen wordt, even als de Carpoph. luctuosa (de Walor) Deze laatste ziet men dikwerf in

vlugten van zestig en meer stuks bij elkander zitten. Daarentegen kon ik van Caloenas nicobarica, die voor eenige jaren in menigte op Poeloe-Maas en Soea te vinden was, in weerwil van groote inspanning geen enkel exemplaar erlangen. Volgens het zeggen der inlanders zijn deze vogels om eene of andere reden naar een der aan de westkust van Klein-Kei gelegen eilanden verhuisd.

Onder de weinige hier levende koekoeken munt vooral uit de Centrop. spilopterus (de Skoek), zoo genaamd ter nabootsing van het geluid, dat hij dikwerf, vooral in het morgen- en avonduur, hooren laat. In het kreupelbosch achter den kampong Doellah is deze vogel vrij menigvuldig op open met hoog gras en ruigte begroeide plekken, waar men hem evenwel zelden te zien krijgt, aangezien hij zich nooit op de nabijstaande boomen neerzet. Zeldzamer is de Jaap (Scythrops Novae-Hollandiae), een oude kennis van Celebes en Ceram. De Kwaar (Megapod. Reinwardti) is een andere vrij algemeene vogel, waarvan mij te Doellah menigmaal levende exemplaren werden te koop geboden.

Opvallend arm aan steltloopers waren de door mij bezochte localiteiten. Van reigers zag ik Herod. syrmatophorus, jugularis (de Menhaar) en Novae-Hollandiae (de Soem). De Esacus magnirostris (de Oea), Lobivanellus personatus en Glareola grallaria waren alleen op enkele plaatsen te vinden, even als een Numenius en verschillende soorten van Fringa's.

Ook aan zwemvogels schijnt Kei niet bijzonder rijk te wezen, ten minste niet aan soorten. Sterna pelecanoïdes, Graculus sulcirostris, Tachypetes aquilus, Sula fiber, Dendrocygna arcuata en Podiceps gularis waren de weinige vertegenwoordigers dezer talrijke orde, die ik te zien kreeg. De Sterna pelecanoïdes (de Kaät), is bijzonder menigvuldig aan het vlakke strand voor het dorp Doellah, evenals de Graculus sulcirostris, welke laatste dikwerf in vlugten van tachtig en meer stuks werd gezien. Van den Taraun (Tachyp. aquilus) werden mij den 13 Augustus een twintigtal levende exemplaren te koop aangeboden, die ge-

vangen waren bij het ophalen van een met visschen gevuld sleepnet, waarop ze onbeschroomd waren afgekomen, een feit, waarvan ik in vroegere jaren op Ceram meer dan eens ooggetuige ben geweest, en dat volgens het zeggen der inboorlingen hier dikwijls gebeurt. Van Dendroc. arcuata (de Lerlĕlăt) en Podic. gularis zag ik slechts weinige exemplaren op een achter het dorp Doellah in 't bosch gelegen meertje; van Sula fiber eindelijk vergezelde een paar mijn vaartuig bij stormachtig weer, tijdens onzen overtogt van Aroe naar Groot-Kei.

Uit de overige klassen van het dierenrijk bezit de groep, met uitzondering der visschen, wegens de drooge gesteldheid minder soorten dan Aroe en kon dus ook minder verzameld worden. Ik zal slechts enkele daarvan opnoemen en wel, wat reptiliën betreft, eene kleine wit en zwart geteekende Homalopsis (?), die bijzonder menigvuldig voorkomt; van lepidopteren, de Ornithopt. Poseidon en de Cocythea d'Urvilleï, van coleopteren een prachtig gekleurde Buprestis en eindelijk een kleine bloedzuiger (Hirudo), die op sommige plaatsen in menigte gevonden wordt, doch van weinig geneeskundig nut is, zoo als uit proeven bleek, die eenige jaren geleden daarmede in het hospitaal te Amboina genomen zijn.

Werpt men een blik op de vegetatie, dan ziet men ook hier over 't algemeen een weelderig plantenkleed, waarin de kokospalm, vooral langs de stranden, een voorname rol vervult. Deugdzame, tot technische doeleinden geschikte houtsoorten zijn in menigte te vinden en maken thans het voornaamste artikel van uitvoer uit. De grasvelden, die men vooral op Groot-Kei hier en daar ontwaart, zijn hoogstwaarschijnlijk ontstaan door het zuiveren van den grond van boom- en struikgewas voor den aanleg van tuinen, die later verlaten werden.

IX.

DE EILANDEN KOOR EN TIJOOR.

Nadat mijne werkzaamheden op Kei in het laatst van Augustus afgeloopen waren, scheepte ik mij den 31sten dier maand in, om de voornaamste tusschen deze groep en Ceram-Laut liggende eilanden te bezoeken en wel in de eerste plaats het eiland Koor.

Den 1sten September gingen wij voor zonsopgang onder zeil, koers stellende om de west; wij lieten de beide Ergodon-Eilanden aan bakboord en waren omstreeks tien uur op de hoogte van de Wonim-Moengoer (Tjonfolok-Eilanden). Deze zijn, even als Ergodon, vlak en met bosch begroeid en worden slechts tijdelijk door visschers bezocht. 's Namiddags ten twee uur bevonden wij ons nabij de Drie Gebroeders, die eveneens met bosch begroeid, doch bergachtig zijn; enkele aan het strand staande huisjes toonden aan, dat zij bewoond waren. Met flaauwe bries doorzeilende, kwamen wij laat in den avond onder de oostkust van Koor, en werkten in den ochtend naar den noordkant op, waar wij tegenover de hoofdkampong het anker lieten vallen. Nog onder het opwerken waren twee groote prauwen ons te gemoet gevaren, beladen met vruchten en gevogelte; weldra ontstond er een ruilhandel tusschen mijn volk en de opvarenden, die ik evenwel niet toestond aan boord van

mijn vaartuig te komen. Na afloop dezer geïmproviseerde markt ging ik naar den wal, om de localiteit in oogenschouw te nemen en het dorp te bezoeken. Dit ligt aan het noorderstrand des eilands op een klein hellend vlak, dat grootendeels door steile heuvels omsloten is, en telt een vijf en twintig tal verwaarloosde en hoogst bouwvallige huizen, waaronder eene moskee, de eenige op het eiland. Zij staat hoog boven de huizen uit aan het einde van het dorp op eene steile, moeijelijk te genaken rots en ziet er even vervallen uit als de rest. Daar ik noch den Radja noch een minder hoofd aanwezig vond, keerde ik na een kort verblijf in het dorp naar boord terug, maar zond onmiddelijk mijn personeel landwaarts in.

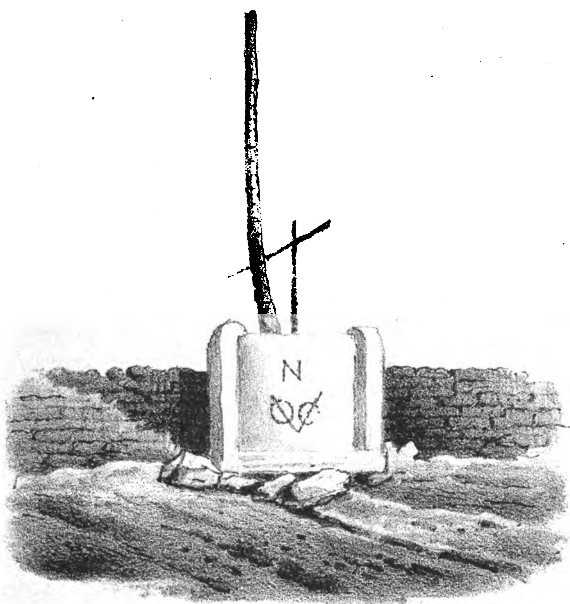
Koor, dat men als de noordergrens der land-fauna van de Kei-Groep kan beschouwen, is een geheel bergachtig eiland van slechts geringe uitgestrektheid. Op de kaart van den Molukschen Archipel door Gregory, waarop het ook onder den bij den inlander onbekenden naam van Kanaloor voorkomt, is het eiland aan de noorderpunt iets te klein voorgesteld, in de nabijheid van welke een eilandje geplaatst is, dat niet bestaat. Schelp- en koraalkalk vormt de hoofdmassa van dit bergland, waarvan de hoogste punten op ± 1000 voet kunnen geschat worden. Op vele plaatsen daalt de kust steil in zee; zij is rondom door een breed koraalrif omzoomd, dat bij ebbe grootendeels droog valt en waarop de zee met geweld breekt. Veilige ankerplaatsen voor grootere vaartuigen ontbreken geheel en goed drinkwater is schaarsch. Eene doorgaans dunne humuslaag geeft evenwel genoegzame voeding aan eene prachtige boschvegetatie, waartusschen hier en daar naakte rotswanden uitsteken.

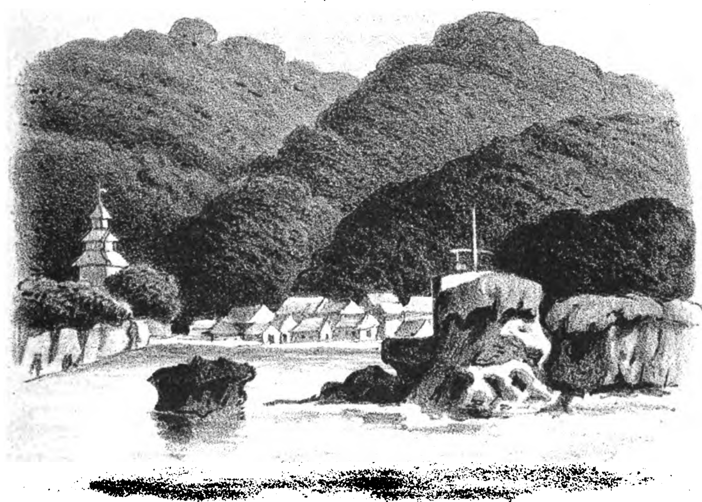
Eene bevolking van een honderdtal zielen, in vier kleine dorpen gevestigd, bewoont het eiland. Volgens overlevering stamt zij af van eenige Bandaneesche huisgezinnen, die tijdens de verspreiding der oorspronkelijke bevolking van Banda op Koor eene schuilplaats zochten en vonden. Om aan te toonen, dat zij zich niet geheel en al aan het gezag der Oost-Indische

Compagnie wilden onttrekken, namen zij van Banda een behouwen zerksteen mede, waarop het bekende merk der Compagnie met eene N er boven gebeiteld staat. Op eene omtrent twintig voet hooge koraalrots, de noordelijkste punt van het eiland, ziet men thans nog dezen steen, tusschen twee ruwe staanders loodregt ingemetseld en met het opschrift naar de zee gekeerd. Dat de bewoners in bijzondere gevallen aan dezen steen offeren, kon ik opmaken uit een paar schoteltjes, die er naast waren neergezet. Een lage, van klipsteen los opgemetselde muur omsluit het geheel.

De Kooreezen zijn Mohammedanen en staan onder het gezag van een Radja, die tijdens mijn bezoek niet aanwezig was. Behalve met het aanplanten van eene geringe hoeveelheid rijst, obie, kladie, maïs en pisang houden zij zich vooral onledig met de vischvangst, waarbij de visschers, in kano's zittende, onder een luid en niet onaardig klinkend gezang, bij stil weer en veelal 's nachts met toortslicht langs de riffen op en neer roeijen. Het vervaardigen van groote aarden potten van bijzonder goede kwaliteit en zeer gewild bij de enkele Goramsche handelaars, die op hunne togten naar Kei en Aroe het eiland jaarlijks bezoeken, geeft insgelijks aan vele handen werk. Kokos- en sagopalmen leveren het hoofdvoedsel der bevolking, doch daar zij slechts in gering aantal op het eiland groeijen, moet het ontbrekende op Kei en Watoebella ingekocht worden. De fauna, identisch met die van Kei, leverde weinig nieuws op. Pteropus argentatus en Sus Aruensis waren de eenige zoogdieren, die ik te zien kreeg. Onder de verkregen vogels bevond zich eene welligt nieuwe Glyciphila en de Rallus striatus (de Boar). Eerstgenoemde soort trof ik in menigte aan op de toppen van eenige nabij het dorp in vollen bloei staande galala's (Erythrina spec.), uit wier prachtige roode bloemen de vogeltjes onophoudelijk voedsel haalden, dat uit insecten en honig bestaat. Laatstgenoemden vogel vond ik hier weer voor het eerst terug sedert mijn vertrek van Gorontalo. Bijzonder menigvuldig is de Ptilopus aurantiventris,

Pl. IV.

Gedr. bij H. L. Smits

Compagniesteen en hoofdkampong op het eiland Khoor.

vooral in het lage gedeelte nabij den uithoek, waar de zooeven beschreven steen geplaatst is en meer binnen 's lands de Carpoph. myristicivora. Behalve de in mijnen catalogus vermelde soorten zag ik nog Rhipid. assimilis, Eclect. Linneï en polychlorus, Coryphilus placentus en Sterna pelecanoïdes.

Uit de overige klassen van het dierenrijk bezit het eiland met uitzondering nogtans van zeedieren, weinig en werd niets belangrijks verzameld.

Nadat ik in den ochtend van den 4den September op nieuw onder zeil gegaan was, vervolgde ik mijnen onderzoekingstogt en nam noordwestelijk koers naar het eiland Tijoor, waarvan de top (*) bij helder weer van Koor te zien is. Voortgestuwd door een stijve oosterbries, een zeldzaam verschijnsel in dezen tijd van 't jaar, liepen wij spoedig op een mijl of drie afstand aan stuurboordzij voorbij de eilanden Kameer en Boen. Kameer, dat op de kaart van Gregory onder den onjuisten naam van Kaudar of Kowoor figureert, is bergachtig, Boen daarentegen vlak; beide eilanden zijn onbewoond. 's Middags onder den wal van Tijoor komende, werkten wij langs de oostkust van het eiland op en ankerden in den vooravond nabij den noordwesthoek op een mijl afstands van eenige op eene smalle landtong staande huisjes.

Ook nu weder zette ik mijne jagers zonder tijdverlies aan het werk en bezocht zelf in den namiddag het kleine, op een heuvel nabij het strand liggende dorp Roemahloessie. Het stond vroeger aan den voet des heuvels en was, naar de thans nog zigtbare overblijfselen van huizen te oordeelen, weleer grooter dan tegenwoordig. Eenige jaren geleden werd het wegens eene toen heerschende ziekte verlaten, waarna de bevolking op den rug des heuvels het nieuwe dorp bouwde, dat een viertal door twintig zielen bewoonde huisjes bevat.

Bij mijne terugkomst vond ik de jagers weder aan boord, zonder dat zij iets bijzonders hadden medegebragt, weshalve

(*) Valentijn vermeldt in zijn bekend werk (*Beschrijv. van Banda*, bl. 38) eene vulkanische uitbarsting van dezen berg in het jaar 1659. R. A.

ik alles in gereedheid liet brengen tot voortzetting mijner reis in den loop van den volgenden morgen. Even als Koor bestaat Tijoor (niet Tejoor of Towa, een bij de bewoners onbekende naam) uit hoog, meestal steil uit zee oprijzend bergland, doch van minder weelderig aanzien, uithoofde de talrijke schraal begroeide plekken, die tusschen het hoogere geboomte uitkomen. De voorheuvels der oostzijde zijn veelal met gras en alleen staande Loria-boomen (Diospyros spec.) begroeid, de overblijfselen van het door menschenhanden vernielde bosch. Behalve kalk bevat het eiland ook roode leem en blaauwe klei, welke laatste tot het vervaardigen van potten gebezigd wordt. Veilige ankerplaatsen mist men ook op Tijoor. Het kleine, eenige mijlen oostwaarts liggende eiland Oeran wordt ter wille der vele daar levende zeeschildpadden vaak door Papoes bezocht, met wie de Tijooreezen in voortdurende vijandschap leven.

Deze laatsten, slechts een honderdtal aan het strand wonende zielen, zijn Mohammedanen en beweren insgelijks van Banda afkomstig te zijn. Zij voeden en houden zich op gelijke wijze bezig als de bewoners van Koor en hebben even als deze slechts duistere begrippen van den Islam. Hun beschermgod, in wien zij een grooter vertrouwen stellen dan in den profeet, is een kolossale Anggar (Ficus spec.), die door de voorouders der tegenwoordige bevolking als kleine plant herwaarts is overgebragt. Hij staat niet ver van het strand, een kwartmijl beoosten Roemahloessie. Aan de zuidkust van het eiland leven nog eenige Kooreesche huisgezinnen en enkele Gorammers, die zich met den handel en met het maken van prauwen bezig houden.

Tijoor en Koor zijn beide volgens het zeggen der bewoners vóór mijne komst nog nimmer door een Europeesch reiziger bezocht. (*)

(*) Inderdaad zijn de betrekkingen dezer beide eilanden tot het Nederlandsch gezag sedert ruim eene eeuw afgebroken. Uit het doorwrochte rapport der commissarissen van Graaff en Meylan over den Molukschen

Van natuurproducten ontbreken eenige, die op Kei t'huis behooren, terwijl andere voorkomen, die aan Ceram eigen zijn; zoo wordt Pteropus argentatus door Pteropus moluccensis en Sus Papuensis door een effen zwartkleurig varken (Sus Ceramensis) vervangen. Cuscus maculatus, eenige vleermuizen, ratten en wilde varkens zijn de eenige op Tijoor levende zoogdieren. Onder de vogels, die insgelijks tot weinige soorten behooren, is bijzonder menigvuldig de Ptilop. prasinorhous en de Carpoph. myristicivora, terwijl de Ptilop. aurantiventris niet meer voorkomt. Ook een graauwe Monarcha met roestkleurigen buik is vrij algemeen, evenals Carpoph. luctuosa, Nectarinia zenobia en Graucalus melanops. Van Glareol. grallaria verkreeg ik slechts één exemplaar. Uit de overige klassen kon ik niets verzamelen.

Archipel blijkt evenwel, dat de O. I. Compagnie in vroegere jaren herhaaldelijk expeditiën naar Tewer en Kower zond, om de notemuskaatboomen te vernielen. (*Tijdschr. voor Neerl. Indië*, 1856, I. bl. 192) Ook de vaardigheid der bewoners in het pottebakken wordt reeds vermeld door Valentijn (*Banda*, bl. 38). R. A.

X.

DE WATOEBELLA-EILANDEN.

In den morgenstond van den 5den September liet ik het anker ligten, om naar de zeer nabij liggende Watoebella- (niet Matabella) Groep te stevenen. Langs de beide eilandjes Baam zeilende, zag ik, dat zij verbonden zijn door eene zandbank, die ook bij vloed gedeeltelijk droog blijft. Op de kaart van Gregory, die ten onregte Baar voor Baam schrijft, staat deze bank niet aangeteekend. De eilanden zijn rotsachtig, met houtgewas begroeid en onbewoond. Bij hevigen oostenwind tegen een zwaar om de zuid loopenden stroom opwerkende, naderden wij ten tien uur de kust van Kassiewoei (Kassoewie bij Gregory) en ankerden een half uur later even benoorden het dorp Temmer-Timor, dat door een ver in zee uitstekend rif tegen hooge zee beveiligd is. In den vooravond bragt ik een bezoek aan het op het strand liggend dorp en werd door het hoofd en de oudsten des volks zeer heusch ontvangen, eene omstandigheid, waarop ik niet voorbereid was, aangezien men mij te Amboina de Watoebella's als ongenaakbaar had afgeschilderd wegens de woestheid der bevolking. Allen waren op de Makassaarsche wijze gekleed en noemden zich, zeker om mij te behagen, orang-seranie (Christenen). Na eenigen tijd gekeuveld te hebben, waarbij een

sinds jaren hier gevestigde Boeginees voor tolk diende, keerde ik, door de hoofden vergezeld, naar boord terug.

De inlander kent geen algemeenen naam voor deze uit zes eilanden bestaande groep. Wil men er een bezigen, dan dient men niet Matabella, maar Watoebella te schrijven, daar dit de naam is van het tweede eiland in grootte. Ook de naam Korsair is ten eenenmale onbekend. Kassiewoei is als ware het een uit zee oprijzende bergrug. Tegenovér onze ligplaats strekte zich een kleine vlakte tot achter het dorp uit, die in den regentijd door een tal van beekjes besproeid wordt. Het eiland is weelderig begroeid en heeft overvloed van kokos- en sago-palmen. Vier dorpen liggen er op, namelijk Temmer- (niet Tennemer-) Barat aan de west- en Temmer-Timor, Oetto en Amar aan de oostkust. De beide laatste maken bij Gregory één dorp uit, onder den geheel onjuisten naam Oettaomar. Al deze dorpen liggen aan zee en bevatten hoogstens een dertigtal meest zeer bouwvallige en door een steenen ringmuur omsloten huizen.

Het eiland Watoebella is even bergachtig als Kassiewoei. Men vindt daarop de dorpen Watamanoa, Kilwatir en Kilsoa, welk laatste bij Gregory verkeerdelijk Kalissa genoemd is. De eilandjes Ingar en Koerkap (niet Koekoor) zijn laag (*) en onbewoond.

Al de bewoners zijn heidenen; zij hebben in zeden en gewoonten veel overeenkomst met het heidensch gedeelte der bevolking van Kei, doch staan in ligchaamsbouw nader bij den

(*) Daar de heer von Rosenberg niet in persoon Koerkap bezocht, zoude men haast de juistheid dezer opgave betwijfelen, omdat DE HOLLANDER in zijne *Handleiding voor de land- en volkenkunde van Ned. Indië*, D. II, bl. 391, op dit eiland een vulkaan plaatst, die volgens Valentijn in 1659 nog zou gewerkt hebben. Valentijn vermeldt dit evenwel volstrekt niet, maar gewaagt alleen van eene uitbarsting in genoemd jaar van den vulkaan op het eiland Tewer, dat von Rosenberg Tijoor noemt. De beroemde Junghuhn, *quandoque dormitat bonus Homerus*, heeft in zijn *Java*, Afd. II, bl. 1238, de opgave van Valentijn vlugtig gelezen en den vulkaan van Tijoor naar Koerkap verplaatst, door welke fout de heer de Hollander zich liet verleiden, beide eilanden met een vuurberg te bedeelen.

Oost-Cerammer. Eene overlevering aangaande hunne herkomst bestaat niet; toen ik er naar vroeg, werd mij geantwoord, dat zij van ouds op deze eilanden gewoond hadden. De maatschappelijke toestand is treurig; moord en roof zijn aan de orde van den dag. Dewijl deze eilanden nimmer door eenig reizend ambtenaar bezocht worden, zal hierin vooreerst geene verandering komen. Ieder dorp is onafhankelijk en staat onder het bestuur van een Radja, Majoor of Kapitan. Tuinbouw en vischvangst zijn de voornaamste bezigheden der inwoners; bij de laatste gebruiken zij een uit gaba-gaba (de bladsteel van den sagopalm) gemaakt vlot van twaalf voet lengte en anderhalven voet breedte. Dit onbegrijpelijk ligt toestel met zeer weinig diepgang wordt door één man met behulp van een langen staak pijlsnel over het stille zeevlak voortgestuwd; tot op de ondiepste plaatsen kan men er de visschen mede vervolgen. Nagenoeg in 't midden is een vierkante bak, insgelijks van gaba-gaba, tot berging der visschen, die met de lans gestoken worden. De vrouwen en kinderen houden zich onledig met het zoeken van schelpen en andere weekdieren op de bij ebbe tot ver in zee droogvallende koraalbanken, die de eilanden, vooral aan de binnenzijde, omzoomen. De vervaardiging van aardewerk is hier onbekend. Het bevolkingcijfer kan op 1500 zielen geschat worden, waarvan 1100 op Kassiewoei en 400 op Watoebella komen.

Ankerplaatsen voor grootere vaartuigen vindt men alleen op Kassiewoei, te Temmer-Timor voor den west- en te Temmer-Barat voor den oost-moesson; Watoebella bezit er geen enkele. Mijn vierdaagsch verblijf op het eerste eiland leverde voor mijne verzameling uit den aard der zaak weinig belangrijks op, want ook hier vond ik onder de landdieren nagenoeg dezelfde soorten terug, die ik reeds elders had aangetroffen. De klasse der vogels is daaronder de rijkste aan soorten, terwijl zoogdieren, reptiliën en insecten slechts in gering aantal worden aangetroffen.

Verbazend groot daarentegen is de in zee huizende dierenwereld, doch zij zal van de kusten van Celebes tot aan Nieuw-Guinea naauwelijks eenige soorten opleveren, die niet overal

in de Moluksche Zee gevonden worden. Merkwaardig is het geïsoleerde voorkomen op de beide groote eilanden eener Viverra (de Lako der inboorlingen), die noch op de Goram-Groep, noch op Tijoor gevonden wordt. Welligt is zij identisch met die, welke op Ceram leeft. Niet minder zonderling is het ontbreken van Cuscus-soorten, de meest algemeene zoogdieren op de omliggende eilanden.

Daar ik een verblijf van vier dagen voldoende beschouwde tot bereiking van het mij voorgeschreven doel, vervolgde ik in den vroegen ochtend van den 9den mijn reistogt verder noordwaarts naar het nabijliggende Manawoka, het Manavolka der kaarten. Met zonsopgang was ik nabij Poeloe-Ingar, het noordelijkste der Watoebella-Eilanden en ontwaardde dat Ingar en Watoebella niet door een bank aan elkander verbonden zijn, zooals op de kaart van Gregory is aangegeven, doch door een diep vaarwater gescheiden zijn.

XI.

DE GORAM-EILANDEN.

Nabij den zuidhoek van Manawoka werden wij door eene hevige bui overvallen en waren daardoor eerst tegen den middag met ebbe vlak onder de kust; wij passeerden een klein dorp, waarvan de bewoners druk in de weer waren met de vangst van allerhande zeedieren op de droogliggende banken; een half uur later lieten wij het anker vallen voor de kampong Enlomin. Dit dorp ligt op het strand eener zeer flaauwe bogt, omgeven door een steil uit zee oprijzend gebergte. Op dit laatste ziet men hier en daar kale rotswanden tusschen het donkere woud uitkomen; een natuurtafereel, waarbij het schamele dorp in het niet verdwijnt.

Daar mijne ligplaats, wat veiligheid betrof, tamelijk onvoldoende was, liet ik in den volgenden morgen het anker ligten en eene mijl verder opwerken tot voor de kampong Loko, waar ik vrij wel voor oostenwinden beveiligd was en mijn vaartuig aan den wal vastmeerde. Met het plan hier eenige dagen te vertoeven, begaf ik mij naar het vlak tegenover mijne ligplaats aan het strand gebouwde dorp, om met het hoofd schikkingen te maken tot huisvesting van mijn personeel. Daarin geslaagd zijnde, liet ik alle benoodigdheden strandwaarts brengen en maakte onverwijld een begin met de werkzaamheden.

ORANGKAJA VAN GORAM

Loko ligt op een rijzend en zeer rotsachtig terrein onder een bosch van kokospalmen bedolven. Het bevat drie huizen, omgeven door een muur van opeengestapelde koraalsteenen. Voor de woning van het hoofd, dat den titel van Kapitan voert, vond ik eene heidensche offerplaats, niettegenstaande de bewoners verklaarden belijders van den Islam te zijn. Iets bezijden het dorp stond een vijftal hutten, het tijdelijk verblijf van eenige Watoebellareesche huisgezinnen, die ter zake van handel herwaarts overgekomen waren. Rigt men het oog zeewaarts, dan ziet men regt voor zich uit het eiland Goram in zijne volle lengte en iets ter zijde een gedeelte van Poeloe-Pandjang, waardoor de zee als het ware het aanzien van een meer verkrijgt.

Manawoka is het grootste eiland der Goram-Groep. Het bestaat uit twee langgestrekte, door eenen omstreeks 200 voet hoogen zadel verbonden bergtoppen, de Watoelololie en de Wottoer, die beide op eene hoogte van 900 voet kunnen geschat worden. De eerstgenoemde berg verheft zich nabij de kampong Loko in het zuiden van het eiland; hij is kenbaar aan zijne tafelvormige kruin, waarop volgens het zeggen der inboorlingen een meertje gevonden wordt; de andere ligt in het noorderdeel des eilands nabij het dorp Terè.

De grond is overal rotsachtig en met zulk eene dunne humuslaag overdekt, dat men verbaasd staat over den krachtigen plantengroei, die het eiland met een groen kleed overdekt, waaronder een tal van klapperboomen, die het oosterstrand als een gordel omzoomen. Stroomend water vindt men slechts in den regentijd. De beide binnenwaarts gekeerde oevers van het zuiver driehoekige eiland zien wij ook hier weder omboord met koraalriffen, die bij ebbe grootendeels droogvallen. De derde naar buiten en alzoo naar de Banda-Zee gekeerde zijde valt daarentegen steil in diep water af. Geschikte ankerplaatsen voor schepen vindt men slechts voor de dorpen Loko en Terè, en dit alleen nog maar gedurende een gedeelte van het jaar.

Het eiland, dat geheel en al onder oppergezag staat van den Radja van Amar, bevat de volgende, alle op de noordkust ge-

legen dorpen: Amar, Arnoú, Maiwoka, Sigsig, Terè, Enlomin, Sigai, Loko en Siggaro; het heeft nagenoeg 1000 inwoners.

Toen ik den 16den September met mijn onderzoek gereed was, verwittigde ik den Radja van Ondoor op Goram van mijne aanstaande komst en stak den volgenden morgen derwaarts over. Met gunstigen wind flink doorzeilende, waren wij reeds na verloop van een paar uren onder den wal van Goram. Ruim een mijl of drie van den wal zag ik reeds eenige prauwen, die onder muziek en zang met de Hollandsche vlag in top naderden De hoofden hadden mijn brief van den vorigen dag gelezen en haastten zich thans mij op te wachten. Wars van diergelijke plegtigheden, al waren zij ook een bewijs, dat ik mij weder in eene meer geregelde maatschappij zou bevinden, bedankte ik de hoofden voor hunne goede gezindheid, vervolgde de reis en kwam om 11 uur ter reede van Ondoor. Naauwelijks had ik het anker doen vallen, of het bleek dat de vlak er naast liggende reede van Kataloka beter beveiligd was voor de toen heerschende zuidewinden, waarom ik zonder tijdverlies derwaarts verzeilde. Door den Radja bijzonder heusch ontvangen, liet ik onmiddelijk het gouvernementshuis voor mij en een er naast staand leeg afdak voor mijn volk in bewoonbaren staat brengen. Den volgenden ochtend begaf ik mij naar den wal, doch kreeg onder het van boord gaan eene zoo ernstige wond aan den voet, dat ik gedurende mijn verblijf op het eiland aan huis gekluisterd bleef. Door den Regent trouw in mijne onderzoekingen bijgestaan, liet ik nog denzelfden dag een begin maken met de werkzaamheden en daarmede voortgaan tot het einde der maand.

Vriendelijk is de indruk, dien Goram op den aanschouwer maakt. Het is nagenoeg geheel bergland; hoewel zonder uitstekende toppen kan dit gebergte gemiddeld op 800 voet geschat worden; het bereikt op geen enkel punt het strand, maar is daarvan gescheiden door eene min of meer smalle vlakte, waarover men met gemak in anderhalven dag rondom het eiland kan gaan. Op dezen gordel, het eenige bewoonde gedeelte, ontwaart men eene aaneenschakeling van dorpen, die onder een tal van

vruchtboomen, vooral klappers, verscholen liggen. Ook vele oude waringins (Ficus spec.) staan in en voor deze dorpen, doch zij doen in schoonheid ver onder voor de Javaansche waringins. Op het gebergte, dat ook hier weder hoofdzakelijk uit schelpkalk bestaat, vindt men slechts enkele, weinig beteekenende tuinen; voor het overige is het in het algemeen weelderig begroeid en levert goed timmerhout op. Het eiland wordt door een tal van riviertjes besproeid, waarvan slechts enkele in den droogen moesson water afvoeren.

Niet minder schoon dan het gezigt op het land is dat op de zee, waar Manawoka met zijne beide bergtoppen en het lage Soeroeakkie zich in hunne geheele lengte voor het oog van den aanschouwer vertoonen. Van de Ceram-Laut-Eilanden is slechts Gono zigtbaar en daarachter bij heldere lucht aan de noordwesterkim het hooge gebergte van Oost-Ceram, de Salagor en Terie, zooals dit in de laatste helft der maand het geval was.

De veiligste ankerplaatsen voor schepen vindt men gedurende den westmoesson in de baai van Kailakät en in den oostmoesson op de door twee zandbanken beveiligde reeden van Kataloka en Ondoor, wier ligging door Gregory te zuidelijk is geplaatst. Kleine inlandsche vaartuigen kunnen overal onder de kust ankeren.

Goram is thans verdeeld in de volgende vier districten: Kenalie, Loemadang, Ainikke en Kailakät, waarvan de twee eerste aan de west-, de laatste aan de oostzijde liggen. Ieder dezer districten bevat een zestal dorpen en staat onder bestuur van een hoofd; voor Kenalie is zulks de Radja van Kataloka, voor Loemadang de Orangkaja van Ondoor, voor Kailakät de Radja van Kailakät en voor Ainikke de Radja van Manawoka. Verder wordt in ieder dorp het gezag door Orangtoea's gehandhaafd. Al deze hoofden worden van regeringswege aangesteld door den resident van Banda, onder wiens ressort niet alleen de Goram-Eilanden behooren, maar ook al de groepen, die wij van Aroe af hebben leeren kennen. De bevolking van Goram wordt door de hoofden en oudsten op 3200 zielen geschat.

Het derde en laatste eiland der groep, dat ik wegens mijne ongesteldheid niet zelf kon bezoeken, heet Soeroeakkie; op de kaarten (met uitzondering nogtans van die in den atlas van Melvill) komt dit onder de geheel onjuiste namen Salawako en Poeloe Pandjang voor. Op 't oog is het vlak met een slechts weinig merkbaren heuvelrug in het middengedeelte. Daar het door eene breede koraalbank omzoomd is, vindt men nergens eene veilige ankerplaats; zelfs kleine inlandsche vaartuigen kunnen het strand slechts op weinig plaatsen naderen. De beide dorpen, die men op het eiland aantreft, zijn Magat op de west- en Soeroeakkie op de oostkust tegenover Ondoor, van waar men de huizen bij ebbe duidelijk zien kan. Beide worden bestuurd door Orangkaja's onder het oppergezag van den Radja van Manawoka. Het bevolkingscijfer moet, zooals mij werd opgegeven, 300 zielen bedragen.

De bevolking der groep stamt volgens overlevering van Oost-Ceram, met welks bewoners zij trouwens ook de meeste gelijkenis heeft in kleur en ligchaamsbouw. Sedert geruimen tijd belijdt zij den Islam, zonder echter met die leer te dweepen, zooals de vele moskeeën, die men in de dorpen vindt, zouden doen denken. Zeden en gewoonten zijn over 't algemeen dezelfde als die der Mohammedaansche bevolking op Ceram en Amboina. De Gorammer is minder traag van aard dan eenige volkstam in dit gedeelte van den Molukschen Archipel, doch ligt geraakt en hoogst twistziek, welke gebreken dikwerf tot vinnige vechtpartijen leiden. Vooral tusschen sommige hoofden bestaat er haat en nijd in groote mate en zeker zou het tijdens mijn verblijf te Kataloka tot eene bloedige vechtpartij gekomen zijn, tusschen de bewoners van dezen kampong en die van Ondoor, bijaldien ik de zaak niet nog bij tijds door mijne tusschenkomst had bijgelegd. Ook tusschen de lagere hoofden, die onder denzelfden regent staan en tot één district behooren, is weinig verstandhouding; dit zal dan ook de reden zijn, waarom in die dorpen, waar verschillende hoofden verblijf houden, aan ieder hunner, de Imam er onder begrepen, een afzonderlijk gedeelte

is toegewezen, dat door een muur van de andere is afgescheiden.

De ligt en los gebouwde huizen staan op palen en zien er, voorzoover mijne waarneming reikt, vuil en bouwvallig uit. Op den drempel der westerdeur van het gouvernementshuis te Ondoor ligt een soortgelijke steen als die, welken ik te Koor zag, en waarvan ik vroeger eene beschrijving gaf.

De landbouw, die zich tot de reeds dikwerf genoemde tuinplanten, rijst daaronder begrepen, bepaalt, wordt vlijtig beoefend. Een groot gedeelte van het product wordt uitgevoerd naar Oost-Ceram en daar verruild tegen gedroogd vleesch, gezouten visch en sagobroodjes, waaraan de Gorammers gebrek hebben.

De nijverheid beperkt zich tot het weven van zoogenaamde Goramsche kleedjes, tot het maken van met schelpen en gekleurde bladeren versierde kistjes en tot de vervaardiging van kapmessen. De hoofdbezigheid der bevolking is evenwel handel en zeevaart, waarin zij dan ook zeer bedreven is. In alle deelen van den Molukschen Archipel ontmoet men Goramsche kooplieden, die voornamelijk handel drijven in tripang, paarlemoerschelpen, vogelnestjes, sago, kleedjes en kistjes. De lompe vaartuigen, waarvan zij zich algemeen bedienen, koopt de in den scheepsbouw onbedreven Gorammer op Kei.

De fauna der groep heeft als een gevolg harer ligging veel overeenkomst met die van Ceram. Echter wijkt zij in verschillende vormen daar weder van af en bezit eenige diersoorten, die op Nieuw-Guinea te huis behooren, doch op geen der nabij gelegen eilanden voorkomen, zooals de Cuscus orientalis en de Cacatua galerita.

De verscheidenheid der zoogdieren is gering en bepaalt zich tot eenige vleermuizen, waaronder twee soorten van Pteropus (Phanik in de landtaal), tot den Cuscus orientalis (Kiedo), het wilde varken (Booi), ratten, muizen, walvisschen, potvisschen (Physeter) en doejongs (Halicore). De Pteropi en de Cuscus orientalis zijn zeer menigvuldig. De laatste wordt noch op Ceram noch op de overige door mij bezochte eilanden aangetroffen, doch wel op het ver-

wijderde Nieuw-Guinea; daarentegen ontbreekt op Goram de Cuscus maculatus, die algemeen over het naburige Ceram, de Kei- en Aroe-Eilanden verspreid is. Den Kiedo vangen de inlanders dikwijls levend door middel van de sterk klevende hars van een Artocarpus. Herten zijn er niet. Het hier levende wilde varken, dat in menigte voorkomt, is dat van Ceram (Sus Ceramensis). Van de cetaceeën houdt de Physeter zich vooral gaarne in de zee tusschen de eilanden op. Niet onbelangrijk is de hoeveelheid barnsteen, die men jaarlijks opgaart.

Onder de vogels vond ik weder een groot gedeelte der reeds elders waargenomen soorten terug. Nieuw voor de verzameling was de Tinnanculus Moluccensis, een van Ceram tot Noord-Celebes zeer algemeene roofvogel. Alcedo Moluccensis (de Assalbaal), Tamysiptera dea (de Sinilbai), Ptilopus viridis (de Gahoe), een Chrysococcyx (Sallaw) en Psittacus macrorhynchus (Goerah), allen oude kennissen van Ceram en Amboina, trof ik voor 't eerst hier weder aan. Daar ik Eclect. Linnaei en polychlorus, Geoffroyus rhodops, Coriphil. placentis, Lorius ruber en Trichogl. nigrogularis op de groep vond, dacht ik ook de eveneens op Ceram te huis behoorende Lorius domicella en Cacat. Moluccensis te zullen zien, doch werd in mijne verwachting bedrogen. Beide soorten leven hier niet, daarentegen wel de Cacat. galericulata, die even als de Cacat. orientalis een bewoner is van Nieuw-Guinea en Noord-Australië en nergens in de buurt der groep huist. Ik verkreeg daarvan verschillende exemplaren, doch die nagenoeg alle hun schoon wit kleed sterk bevuild hadden met hars uit de vruchten van den Artocarpus, die zij gaarne eten. Deze vogel wordt op Goram en Manawoka gevonden, doch niet op Soeroeákkie.

Onder de kleinere vogels vindt men vooral in de nabijheid der dorpen in menigte de Nectarinia Aspasia (Oessoegil) en de Rhipid. superciliaris (Kidoep), welke laatste zich bij voorkeur in de nabijheid der huizen ophoudt en tot midden in den nacht zijn zang laat hooren.

Maleo's (Megapodius) zijn hier insgelijks, doch niet in groot

aantal. Dit is ook het geval met de strand- en watervogels, waarvan ik slechts weinige, reeds elders waargenomen soorten te zien kreeg, zooals de Rallus striatus (Galegessief) en de Dendrocygna arcuata (Bebeka).

De andere diersoorten, waarmede het evenzoo gesteld is, als op de door mij bezochte kleinere eilanden, ga ik met stilzwijgen voorbij.

Na den afloop van het onderzoek op Goram had ik aan den mij opgedragen last voldaan. Derhalve scheepte ik mij den 1sten October te Kataloka in en aanvaardde nog in den avond van denzelfden dag de terugreis naar Amboina, waar ik in den ochtend van den 5den na eene afwezigheid van negen maanden aankwam. Geen enkel beklagenswaardig ongeval, dat bij een togt van dezen aard zoo ligt plaats vindt, was gedurende de reis voorgekomen.

BIJLAGEN.

A.

VERGELIJKENDE WOORDENLIJST VAN DE TONGVALLEN DER ZUIDOOSTEREILANDEN.

Aroe-Eilanden.

(Wammer, Watteleï, Wonoembai, Trangan.)

Hoogstwaarschijnlijk werd vroeger slechts ééne taal op de groep gesproken, die men als de stamtaal beschouwen kan der beide thans nog in zwang zijnde hoofddialecten. Uit deze twee hoofddialecten zijn na verloop van tijd weder andere dialecten voortgekomen, die onderling nog al aanmerkelijk verschillen. Als proef der beide hoofddialecten dient voor de eene de woordenreeks van Wonoembai, en voor de andere die van Wammer, Watteleï, en Trangan. Op pag. 565 van deel XIV van het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde* vindt men eene keurige, door den heer van Eybergen zamengestelde woordenlijst der tongvallen van Wokam en Oedjier, voorafgegaan door eenige aanteekeningen, naar welk stuk ik verwijs, daar dit met mijne lijsten een geheel uitmaakt.

Kei-Eilanden

Eene bijvoeging der door mij aldaar opgemaakte woordenlijst bij de volgende kwam mij onnoodig voor, dewijl de

heer van Eybergen in zijn zooeven vermeld opstel ook eene lijst geeft van de beide op deze groep gesproken dialecten, welke lijst op eenige weinige uitzonderingen na geheel overeenkomt met de mijne, die minder volledig is.

Koor.

De geringe blijvend op het eiland gevestigde bevolking stamt af van uitgeweken Bandaneezen; derhalve heeft hun dialect veel overeenkomst met dat van Eli-Ellat (zie de woordenlijst van den heer van Eybergen), waar de bevolking denzelfden oorsprong heeft.

Tijoor en Watoebella.

Van de op beide eilanden in zwang zijnde dialecten is het getal der opgeteekende woorden te gering om daaruit eenige gevolgtrekking te kunnen maken. Beide verschillen nog al aanmerkelijk zoowel onderling als met de naburige dialecten. Zoo als men mij berigt heeft, bestaat er verschil tusschen het dialect van Kassoewie en dat van Watoebella. Als een bewijs van de vroegere eenvoudigheid der bewoners van Watoebella en Goram strekt de bijzonderheid, dat zij geene woorden hadden, om de begrippen „*rijk*" en „*arm*" uit te drukken, zoodat men in lateren tijd bij meer ontwikkelden maatschappelijken toestand uit het Maleisch heeft overgenomen voor *rijk* het woord *soedagar* (koopman; in 't oog der bevolking iemand, die eenen schat van goederen bezit) en voor *arm* de uitdrukking *kassian*.

Goram-Groep.

Op de geheele groep, waartoe ook Soeroeakkie en Manawoka behooren, wordt slechts één dialect gesproken, overeenkomende met den tongval der Ceram-Laut-eilanders. Opmerkelijk is het, dat daarin nagenoeg alle werkwoorden met de letter *t* beginnen en dat de namen der ligchaamsdeelen alle op *nin* eindigen.

Om de uitspraak der in de lijst opgeteekende woorden aan te wijzen, is gebruik gemaakt van de accenten der fransche taal boven de e (é, è) en van de teekens ˘ om aan te toonen dat eene lettergreep kort en - dat zij lang is. De letter g wordt zacht uitgesproken zooals in 't Hoogduitsch.

	Wammer.	Watteleï.	Wonoembai.	Trangan.	Koor.	Tijoor.	Watobbella.	Goram.
Mensch	tamatta	tamatta	tamatta	tamatta	nougbè	melawa	manosia	manoesia
Man	lessie	illaboe	lessie	lèléfie	meurana	djau	maranna	oerana
Vrouw	kodar	kodăr	kodar	korkoder	meuwiena	gemoĕm	hilalara	wawiena
Kind	gakwadja	wawa	gogă	găgă	bobobor	loear	onĕna	anak
Vader	awang	iejai	awoĕ	anei	tata	—	jai	bapa
Moeder	djinang	bei	adjiena	djienné	inăn	—	nina	nina
Broeder	kakang-lesie [lessina	walienn	abèla	karmarie-lè- [léfie.	—	medar	—	nogoerogoe- [oerana
Zuster	kakang-ko- [dar	keran	karmarie	karmarie- [korkodar	—	melăk	—	nogoerogoe- [wawiena
Hoofd	goelditabarri	goelontabor	goeling	goeltabbar	oeloen	doeroe	aloè	iloenin
Haar	foekoe	foe	foekoe	foekoe	olintawen	laht	woeă	woe
Oog	mata	matam	matang	mata	matan	jau	mata	matanin
Neus	tjoerrin	tjoeroen	tjoeroen	tjoeroen	nelin	gangar	hoeèdda	ischonin
Oor	takar	takar	takar	takar	karōng	katèwăt	tiegago	telinganin
Mond	vafei	fawam	waurang	fafei	hoear	temar	hoelida	ilohnin
Tand	nini	nèan	niening	nèan	nipan	natoe	—	nissionin
Tong	kabellerdie	kabèla	kabeller	kabèla	—	—	—	èlonin
Hand	liemeidi	limam	limang	limei	liman	prè	—	imahnin
Voet	èbei	abei	èbang	èbei	jain	tèliă	—	nièuin

	WAMMER.	WATTELEÏ.	WONOEMBAI.	TRANGAN.	KOOR.	TIJOOR.	WATOEBELLA.	GORAM.
Varken	favoe	faif	favoe	favoe	faf	wawoe	bo	booi
Hond	fi	tarră	fo	tarro	eja	gahoenar	afoenă	ahoenar
Kat	sikka	siegă	sikka	siegă	sikka	sigga	siă	sièr
Rat	dèroeă	kărtă	kartau	kartau	—	groehă	—	aroehor
Hoen	tor	tor	tor	tor	manoek	manoek	manoe	manoe
Kasuaris	koedarie	koedair	koedaree	koedèr	—	—	—	—
Krokodil	hoegèă	oeai	hoegèă	hoewă	—	—	—	oeaai
Slang	èjă	ăwă	èjă	lèrakei	—	tèkis	toefaking	kèoes
Parelschelp	emkălling	eampawĕ	ematej	embakei	—	—	—	—
Visch	simă	dikă	simă	djika	ikan	—	iën	iën
Duizendpoot	oelăn	allan	oelăn	oelăn	—	—	—	—
Hout	kai	kaai	kai	kei	kaai	—	ai	kajoe
Kokospalm	noer	noer	noer	noer	noeaar	nijoor	dă	nioer
Pisang	moekoĕ	moehk	moekoe	kelor	moek	oedir	foedie	hoedir
Bamboe	foel	foel	foel	foel	—	—	wanoeloe	karawattoe
Riet	gangoer	nangor	goeboe	nangoer	—	—	—	—
Gras	sekka	goer	seka kottar	goer	—	—	—	noeoetta
Berg	seldoĕtti	goebol	goergoe	toelie	woekar	oekar	riehĕ	noear
Vlakte	fafa tong-	rin rin	fafa ton-	fafa baïn	—	—	—	tan-rata
	[tong ărie		[tong ărie					

	WAMMER.	WATTELEÏ.	WONOEMBAI.	TRANGAN.	KOOR.	TIJOOR.	WATOEBELLA.	GORAM.
Bosch	rèa	raä	rèa	rèa	mengă	—	—	rièssie
Kreek	maar	koeat	maar	maar	hoot	sollak	—	sesollat
Strand.	balie	teiriĕ	balie	balie	—	—	enna	lawena
Steen	fatoe	koem	fatoe	fot	waat	—	watoe	watoe
Aarde	păvă	bală	bală	bală	tan-tana	bal	bella	tanah
Water	waiar	waiar	gaiar	waiar	wèjer	—	aar	ahraar
Vuur	au	aai	au	au	iaap	ahi	èfie	ahi
Wind	ingin	anen	ingin	ingin	rangin	anin	ègin	angin
Regen	gièĕn	goan	gièĕn	gièĕn	oeran	oeran	idamma	oeran
Donder	erkadoĕdoem	beré	erkadoedoem	erkadoedoem	—	—	—	doedoeng
Bliksem	erkala	fandoemian	erkala	erkala	—	—	—	tenitie
Aardbeving	rirar	rirer	djiriran	djiriran	—	—	—	issoer
Zon	lara	boenor	èram	lara	lè	olar	ollă	olarra
Maan	foelan	foelan	foelan	foelan	woean	oelan	woelan	woelan
Ster	tawan	tawon	tawan	tawan	nara	wato ei	to oen	witoeina
Wolk	kafkaffal	koedomsain	kafkaffal	kafkaffal	—	—	—	mèttan
Rook	kaboen	kawon	kaboen	kawoen	—	—	—	eioeboeng
Dag	mèra	meieră	mèra	mèra	fĕt-fèet	—	—	ololla
Nacht	fidie	fiès	fidie	fiedie	—	—	—	doddăn
Tuin	goetăn	goetan	goetan	goetan	—	oehm	oenia	oehma

	Wammer.	Watteleï.	Wonoembai.	Trangan.	Koor.	Tijoor.	Watoebella.	Goram.
Huis	bălĕi	lef	lefoe	both	roema	oema	roemah	roemah
Dorp	betjĕn	batjoon	fĕnĕn	bètjen	wanoea	benoe	bibi	wonoera
Schuit	bokka	dabă	lettej	lettej	hohri	—	so	augmăho ĕn
Boog	fier	foor	fier	fohr	—	—	woehoer	woessoe
Pijl	langa	langa	langa	ohl	—	—	loebir	oessiea
Lans	boedall	boedall	boedal	boedal	—	—	gagala	galagala
Rood	koei-koei	goedoe- [goedoĕi	koi-koi	koi-koi	woel-woehl	merra-merra	tatai	merah
Geel	erkoenin	koenel	erkoenina	koenkoenir	—	—	oening	oening
Blaauw	borie	farei	borie	boerrie	mid midan	medan	meëtten	mèttan
Wit	errĕn	lelei	errĕn	èrèren	—	mahoedi	mafoeti	mahoettie
Goed	èffĕrie	djobo	èffĕrie	joba	bijan	—	—	gehin
Kwaad	ketă	kată	keta	kèta	jaaid	—	—	gratta
Schoon	èffĕrie	djoba	èffĕrie	èffĕrie	—	—	fia	babăn
Leelijk	kètă	djangel	djăngălië	kèta	—	—	—	gratta
Groot	djinei	waitoto	djinei	waiboenboen	lèën	boba	lèhă	bobă
Klein	siejej	sekei	siejei	sisieei	wèët	mahoen	sieït	ottă
Rijk	djineidie	djindinei	djidjinei	djidjinei	sedangar	oesoedagar	motta	soedagar
Arm	garkodie	garfoeiene	akoefoeiko	warkoeiko	—	kassian	tata hattei	kassian
Koud	djèwar	djiweroen	djewor	djeor	—	—	riedin	rihi

	Wammer.	Watteleï	Wonoembai.	Trangan.	Koor.	Tijoor.	Watoebella.	Goram.
Heet	rarei	rarieng	rarei	rarei	—	—	ahoean	mahannas
Droog	marenarei	goerei	degerrie	marromarei	—	—	—	naděă
Nat	erdohoe	djémél	gohë	erdofoe	—	—	—	naäbotten
Helder	rarie	favalaur	reirarei	rarie	—	—	massier	massir
Donker	démoer	fovodèdem	hàdjemmie	démoer	—	—	dodong [garan	glap
Ziek	darără	djerdjare	korara	fitti	—	mahănnăs	—	messingăl
Gezond	foederăreidi	djodekr	dobang	djoděkai	—	—	—	messingăt- [teiloo
Zwaar	diën	diën	diën	diehn	—	—	illeman	mèlemman
Ligt	maranie	merĕngăi	maranie	maranie	—	—	sedidei	essiban
Ver	djau	dja	djau	djau	—	—	raoe	rau
Nabij	rinrini	rinrien	rinrini	rinrini	—	—	renrani	ranie
Dooden	dofoĕndi	dafoenoe	dofoĕndi	dirfoen	tăroen	—	boenie	tatarra
Verschuilen	dagalagga	dagalagan	darafoenie	galaklaga	—	—	—	taroemin
Branden	daöë	ma	taoe	taoe	—	—	baunie	tataun
Maken	dadollar	goeélè	koedongar	tonger	—	—	—	towei
Vinden	dagă	wekgoeaai	dagă	douwă	—	—	—	terori
Ruilen	dajăwam	koedjaom	makolie	dèèloer	—	—	mèhelloer	terian
Zoeken	dèlèèr	koewăär	dèlèèr	delèèr	—	—	oetowa	tèlèa

	Wammer.	Watteleï.	Wonoembai.	Trangan.	Koor.	Tijoor.	Watoebella.	Goram.
Zien	dăsei	kwoeiedĕ	daoèssè	dèssé	—	takon	issinie	tetoöl
Slapen	deniĕ	koeïn	kohnie	monin	tobă	gehit	doennèf	teihi
Eten	damĕnnăm	koemenaäm	komenam	momenan	segaan	gahăngă	maúă	taumenia
Drinken	dèn	koon	kohn	mon	tiehn	mnimom	deimoe	tinoe
Slaan	tardamèrè	kardeberèr	kordamerér	kordamarèr	—	merierie	—	tamarieri
Gaan	tabanan	koetjamar	koebana	koebana	tăgeb	tagie	dafanna	tatagí
Loopen	doforèvă	koelaï	djală	fozèfa	—	—	dafelaroe	tahalaroe
Zwemmen	denangi	koewain	koenangie	nangie	—	—	—	tangangoe
Brengen	dăfo	dafoi	dăffo	mfo	—	—	—	tohdie
Koopen	dagoli	goegoei	kogohlie	kogohlie	—	—	malsawoe	tĕhaas
Stelen	denangar	anangar	djananga	nanga	—	kleoes	—	tahalèoes
Ik	akoe	tamata	akoe	akoe	—	—	—	às
Gij	kăni	maiïn	awèla	kau	—	—	—	au
Hij	nai	moebana	nai	jai	—	—	—	i
Mijn	kănăn	kanangoei	konang	kinang	—	—	—	aoenoĕgoĕ
Uw	akkănan	akanangoei	akonang	akanang	—	—	—	aunoemoe
Zijn	nai kanai	kamoei	nai kanai	nai kanai	—	—	—	inimoe
8 *Een*	ètoe	èt	ètoe	ètoe	kĕlĕ	sa	ihă	sa
Twee	roea	roea	roeej	roea	roea	roti	roea	rotti
Drie	lasie	lais	lasie	lasie	tèèl	toloe	toloe	toloe

	Wammer.	Watteleï.	Wonoembai.	Trangan.	Koor.	Tijoor.	Watoebella.	Goram.
Vier	ka	kawa	kai	kauwa	paät	hat	fatta	haat
Vijf	lima	lima	lima	lima	lima	lim	lima	liem
Zes	doeboe	doehm	doebie	doebie	nèèn	onon	onon	onon
Zeven	doaběm	doewan	doebemie	doebèm	piet	hitoe	fitoe	hitoe
Acht	karoea	karoeë	karoeë	karroea	wah	aloe	aloe	aloe
Negen	tèiă	oehră	terei	sehra	siwah	sia	sia	sia
Tien	oěr	oerfiev	oewafa-ieja	oerfafei	sapoel	oetjă	oetoehă	woetgă
Vijftien	oerfaveyè [melima	oerfiev eme- [lima	oewafa-ieja [melima	oerfafei me- [lima	sapoemelim	oetjamelim	oetoehă me- [lima	woetgasi lim
Twintig	oefaferoĕa	seroefoeroĕo	oefaferoeè	oerfafeiroea	oetroea	oetoeroea	oetroea	woeteroe
Vijf en [twintig	oefaferoĕa [melima	seroefoeroĕo [melima	oefaferoeè [melima	oerfafeiroea [melima	oetroea [melim	oetoeroea [melim	oetroea me- [lima	woeteroe si- [lim
Honderd	ratiejè	ratija	ratieja	ratieja	raas	ratjă	ratoeha	ratgă

B.

WEERKUNDIGE AANTEEKENINGEN, GEHOUDEN GEDURENDE DE REIS NAAR DE ZUIDOOSTEREILANDEN IN 1865.

Januarij. Den 24sten dier maand kwam ik te *Dobo.*

Februarij. De weergesteldheid kenmerkte zich vooral door hevige Noordwestenwinden, die dag en nacht nagenoeg onophoudelijk aanhielden. De lucht was in de eerste helft der maand meestal helder, doch in de tweede dikwerf betrokken; zware stortregens vielen vooral op de meer oostwaarts van Wammer gelegen eilanden. Het getal regendagen was *tien* en dat der dagen, waarop onweersbuijen neersloegen, *vier*. De heerschende wolkenvorm was Cumulus en Strato-cumulus. De laagste stand van den thermometer binnenshuis was gemiddeld 78°, de hoogste 89°. De barometer (Aneroïde) wisselde af tusschen 75.9 en 76.1½.

Maart. Ook gedurende de eerste helft dezer maand bleef de Noordwestenwind, behalve op enkele stille dagen, met dezelfde hevigheid doorstaan, nu en dan bij overigens heldere lucht in Westenwind overslaande. Geheel anders was het in de tweede helft. Behalve de vier laatste dagen der maand,

waarop de Noordwestenwind op nieuw, ofschoon minder hevig, doorkwam, woeijen er bij zwaar betrokken lucht Oosten- en Zuidoostenwinden, verzeld van regen en enkele malen ook van donderbuijen. Ook de Westenwind, die na den 28sten doorkwam, voerde regen aan, zoodat het getal regendagen tot op *veertien* klom. De stand van barometer en thermometer was iets lager dan die der vorige maand.

April. De weersgesteldheid kenmerkte zich door het bijzonder vroeg invallen van den Oostmoesson, guurheid en veel regen.

Tot den 8sten wisselde flaauwe Westen- met Oostenwind af, doch van dien datum tot den 28sten begon eene stevige Zuidoosterbries zonder ophouden flink door te staan. Slechts tegen het einde der maand begon de wind te verflaauwen en was het gedurende den nacht en in de morgenuren stil. Het regende *een en twintig* dagen achtereen, waarbij het zwerk meestal zwaar betrokken was. De buijen, waaronder slechts ééne donderbui op den 3den, kwamen alle uit het Oosten. De stand van barometer en thermometer was bijzonder laag; de eerste ging gedurende verscheiden dagen terug tot op 75.7. Gevallen van tusschenpoozende koortsen, een gewoon verschijnsel in deze maand, deden zich vrij menigvuldig voor.

Mei was een regenmaand in de volle beteekenis des woords, want van de 31 dagen viel er alleen op den 24sten en 25sten geen regen. Er kwamen vijf donderbuijen, doch zij waren niet hevig. De wind, die veel met stilte afwisselde, was meestal Noordoost en woei nu en dan vrij hevig; de nachten waren meestentijds stil. Er viel een opmerkelijk zware dauw en de ochtenduren waren vooral in de eerste helft der maand bijzonder koel; even voor zonsopgang stond de thermometer op 69° Fahr. De barometer hield zich tusschen 75.7 en 76.

De lucht was meestal betrokken; Cumuli, Cumulo-stratus en Stratus waren de meest voorkomende wolkenvormen. Van

den 11den tot den 14den Mei werden geen vallende sterren waargenomen.

Junij. Ook deze maand was vrij regenachtig; het getal regendagen beliep *acht en twintig*. De regen was echter nooit van langen duur en wisselde met drooge tusschenpoozen af. De donder liet zich slechts eens hooren, namelijk op den 7den. De wind woei gewoonlijk uit het Zuidoosten met vlagen, die soms vrij hevig waren. Op de regenvrije dagen was het zwerk helder met Cirri en Cumuli. Te Maikoor was het dan vrij heet (89° Fahr. in de schaduw), een gevolg van den stand der huizen op het kale zeestrand. De barometer stond gemiddeld hoog en teekende zelfs op den 14den 76.2½, een zeldzaam verschijnsel in Indië.

Julij. Gedurende de eerste helft der maand was de weersgesteldheid met uitzondering van een paar dagen vrij droog en de lucht bij afwisseling helder en betrokken. De wind, tot den 6den Zuidoost, versprong den 9den eensklaps naar Zuidzuidwest en bleef uit die streek tot den 13den stevig doorwaaijen. Den 14den betrok het zwerk; de wind werd ongestadig, zette zich den 16den in het Oosten vast en bragt van den 17den tot het einde der maand onophoudelijk regenbuijen aan, die zich echter grootendeels westwaarts in zee ontlastten. Bijzonder stormachtig waren de dagen van den 28sten tot den laatsten der maand. Het getal regendagen beliep *twintig*. In den stand van den thermometer was geene verandering te bespeuren; daarentegen bereikte de barometer den 16den eene door mij nog nimmer waargenomen hoogte, namelijk 76.3.

Augustus. Deze maand begon en eindigde met regen. Behalve enkele stille dagen in de tweede helft woei aanhoudend een stevige Zuidoostenwind, die van den 28sten tot den 31sten door Zuidenwind vervangen werd. In de eerste tien dagen was het bijzonder guur en stonden thermometer en barometer vrij laag. De lucht was meestal betrokken met Cumuli, Strato-

Cumuli en Stratus; het getal regendagen beliep *een en twintig*.

S e p t e m b e r. Tot den 5den was de weersgesteldheid droog met betrokken lucht en flaauwen Zuiden- of Zuidoosten-wind; de warmte was matig. Met uitzondering van den 6den en 12den regende het van den 5den tot den 16den dagelijks meer of minder lang en hevig, toen was de wind nu eens Zuid dan weder Zuidoost. Den 17den zette zich de wind weder in het Zuiden vast en bleef over dag uit die streek met hevigheid waaijen, vooral in de laatste dagen der maand. Hij bragt tevens droog en helder weer aan met drukkende warmte. Op den 26sten en 28sten viel er een weinig regen. Het aantal regendagen was *twaalf*.

O c t o b e r. Den 1sten aanvaardde ik de terugreis naar Amboina.

Met regt mag men het op een paar maanden na verloopen jaar 1865, wat de weersgesteldheid aangaat, een voor dit gedeelte van den Molukschen Archipel ongewoon jaar noemen. Gewoonlijk valt de Oostmoesson in de maand Mei in, zet de Oosten- en Zuidoostenwind zich in de laatste dagen van Julij of in de eerste helft van Augustus in het Zuiden vast en blijft tot aan de kentering uit die streek doorstaan; de meeste regen valt dan in den Westmoesson (niet in de kenteringsmaanden, zoo als de heer Bosscher in zijn verslag over de Aroe-Eilanden schrijft), in welk tijdvak de Westenwinden dikwerf tot hevige stormen aanwakkeren. Gelijk elders komt ook hier door bijzondere meteorologische oorzaken nu en dan storing in dezen gewonen klimatologischen toestand. De lang aanhoudende droogte en drukkende hitte van het jaar 1864 en de even lang en met ongehoorde hevigheid doorstaande Zuidenwind waren in dit geval volgens mijn gevoelen de hoofdoorzaken der van den gewonen regel afwijkende weersgesteldheid, die zich door veel regen en door het nagenoeg geheel en al ontbreken van Zuidenwind kenmerkte. Van

de 242 dagen, waarop waargenomen is, waren 155 regendagen. Donderbuijen barstten slechts in de eerste maanden des jaars los, na Mei geen enkele meer. Aardbevingen zijn volgens het zeggen der inboorlingen in dit gedeelte van den Archipel vrij zeldzaam en meestal niet zeer hevig. Gedurende mijn verblijf te Watoebella werd een ligte schok op Goram gevoeld; wij bespeurden er evenwel niets van.

C.

TOELICHTING DER ETHNOGRAPHISCHE AFBEELDINGEN.

In 1836 bezocht het oorlogsfregat Diana het meerendeel der door den heer von Rosenberg in dit werk beschreven eilanden en bovendien de Tenimber-Eilanden en enkele der voor Nieuw-Guinea's westkust gelegen kusteilandjes. De heer van der Gon Netscher, een der officieren van dien bodem, vervaardigde destijds eenige schetsen van bewoners der door hem bezochte groepen.

Voorzoover ons bekend is, vindt men nergens juiste afbeeldingen van de inboorlingen der onder Banda behoorende Zuidooster- en Zuidwestereilanden, zoodat het voor de volkenkunde van den Indischen Archipel van belang is, dat wij die thans bij dit werk kunnen voegen. Daarin heeft de heer von Rosenberg de Tenimber-Eilanden niet beschreven, dewijl zijne zending in 1865 zich niet verder zuidwaarts dan tot Aroe uitstrekte. Reeds in 1862 had de Indische regering den heer von Rosenberg het natuurkundig onderzoek dier groep opgedragen, maar kwam op dit voornemen terug, omdat de ongunstige berigten over de woeste geaardheid van de bewoners deden vreezen, dat een wetenschappelijk reiziger daar zonder militaire bedekking met weinig vrucht zoude kunnen werkzaam zijn. Deswegens werd

INBOORLING VAN VORDATO; EEN DER TENIMBER EILANDEN.

de heer von Rosenberg toen naar de afdeeling Gorontalo gezonden, welke belangrijke reis reeds vroeger in de werken van dit genootschap is opgenomen. Een opstel in de *Bijdragen* van het Instituut (Nieuwe reeks, D. VII bl. 67) is het uitvoerigste, wat tot dusver over de bijna geheel onbekende Tenimber-eilanden is uitgegeven; de hier nevensgaande afbeelding van een inboorling dezer groep is dus een gewigtig toevoegsel tot dat opstel.

De drie platen naar de teekeningen van den heer Netscher stellen voor:

1° twee koppen van inlanders, een van de oostkust van Groot-Kei en een van het eiland Wammer (Aroe), waarnevens ter vergelijking is gesteld een Papoe der westkust van Nieuw-Guinea;

2° een bejaarden Orangkaja van het eiland Goram, die de Diana tot loods voor de Zuidoostereilanden medenam; hij houdt het teeken zijner waardigheid, den gouvernementstok met zilveren knop, in de hand en draagt over het bloote ligchaam een oud Engelsch uniform, aldaar even als versleten tower-geweren en andere voorwerpen door een walvischvanger achtergelaten;

3° een inwoner van Aweer, dorp op het eiland Vordate, dat Valentijn alleen onder den naam Tenimber kent en dus misschien zijn naam aan de geheele groep gegeven heeft.

Van de inboorlingen dezer eilanden in het algemeen geeft de heer Netscher als ooggetuige de volgende beschrijving. Zij schijnen een overgang te vormen tusschen het Maleische ras en de Papoes. De kleur hunner huid gaat van roodbruin in zwartbruin over. Velen, zooals de meeste hoofden, hebben golvend en glad zwart haar, maar onder de mindere bevolking ziet men, vooral op den Achterwal van Aroe, velen met kroezig haar. Dit wordt op de Tenimber-Eilanden in een knoop op het hoofd bijeengebonden en om een houten kam gewoeld, zooals reeds werd opgemerkt door Kolff in zijne *Reize in den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel*, bl. 258. De haren, even als bij alle bewoners van Indië van natuur zwart, zijn echter aan de uiteinden door de daarop gesmeerde asch en kalk bruinrood en geel uitgebeten. Hun ligchaamsbouw is rank en welgemaakt. Zij

zijn iets langer dan de Javanen, maar zeer onrein op hun lijf, zoodat velen als met schilfers van vuil en zweet begroeid waren. Meest allen gaan geheel naakt op het kleine matje of tapijtje na, waarmede zij hunne schaamdeelen bedekken. Te Eli, op Wammer en Wokam en in andere veel door handelaars bezochte plaatsen van de Kei- en Aroe-Eilanden zijn de hoofden en voornamen, zoowel Christenen als Mohammedanen, in zwart of rood laken uitgedoscht. Aldaar is ook het ras zeer gemengd, dewijl de inboorlingen veel met Boegineezen, Maleijers en andere bewoners van den Indischen Archipel in aanraking komen. Daarentegen ziet men vooral op Aroe bij vele individuen de duidelijke teekenen van verwantschap met de Papoes. Het sirie kaauwen is op de Kei- en Aroe-Eilanden vrij algemeen, waardoor de tanden zwart worden.

Eindelijk danken wij nog aan den heer Netscher de hierachter volgende lijst van plaatsbepalingen uit dit deel van den Indischen Archipel. Herhaaldelijk heeft de heer von Rosenberg gewezen op de vele fouten, die in de bestaande kaarten, vooral in die van Gregory, gevonden worden, terwijl men ziet uit de door den heer Netscher gemaakte vergelijking, dat de door Horsburgh opgegeven lengten en breedten nog al verschillen met de waarnemingen der Diana. Daar nu Melvill van Carnbee in zijne in 1847 uitgegeven kaart van den Molukschen Archipel, behoorende bij den tweeden jaargang van den *Moniteur des Indes Orientales et Occidentales*, deze laatste plaatsbepalingen slechts ten deele gebruikt heeft en Q. M. R. Ver Huell ze ook niet heeft opgenomen in zijn opstel over den kruistogt der Diana (Tindal en Swart, *Verhandeling en berigten betrekkelijk het zeewezen*, D. IV bl. 299) was het van belang de lijst der door dien bodem opgenomen lengten en breedten thans volledig bekend te maken.

D. LENGTE EN BREEDTE *van eenige eilanden in het Zuidoostelijk gedeelte van den Indischen Archipel volgens de tijdmeters en gemiddelde waarnemingen aan boord van Zr. Ms. fregat Diana ten jare* 1836.

NAMEN DER PLAATSEN.	Zuiderbreedte.	Oosterlengte van Greenwich.	Lengte en breedte volgens de kaart van Horsburgh.	
Fort Victoria, Amboina	3° 42′	128° 13′ 30″	3° 43′	128° 21′
Hoek van Noesaniva, Amboina	3° 49′	128° 11′	3° 49′	128° 15′
Hoek van Allang, Amboina	3° 48′	127° 59′ 30″	3° 48′	128° 9′
Piek v. Manawoka, het zuidelijkste der Goram-Eiland.	4° 10′	131° 31′	4° 5′	131° 32′
Het noordelijkste der Watoebella-Eilanden . . .	4° 20′	131° 38′ 30″	4° 16′	131° 45′
Zuidoosthoek van Poeloe-Adi. . } Westkust van	4° 18′	133° 47′ 30″	Niet op de kaart.	
Het daarbij gelegen Vogeleiland } Nieuw-Guinea.	4° 20′	138° 35′ 30″	Niet op de kaart.	
Wassier, het noordelijkste der Aroe-Eilanden . .	5° 28′ 30″	134° 18′ 30″	5° 22′	134° 51′
Noordwesthoek van Wammer, 〃 〃 . .	5° 48′ 30″	134° 13′ 30″	5° 29′	134° 56′
Dobo, handelsplaats op Wammer	5° 49′ 30″	134° 17′	Niet op de kaart.	
Noordhoek van Groot-Kei	5° 12′	133° 9′ 30″	5° 12′	133° 27′
Zuidhoek 〃 〃	6° 3′ 30″	132° 54′ 30″	5° 47′	133° 29′
Zuidoosthoek Klein-Kei	5° 57′	132° 36′	5° 50′	133° 24′
Noordhoek van Vordate, een der Tenimber-Eilanden	6° 58′	132° 8′	6° 23′	132° 50′
Zuidhoek 〃 〃 〃 〃 〃	7° 11′	132° 0′	6° 33′	132° 39′
Noordoosthoek van Larat, 〃 〃 〃	7° 13′	132° 4′	6° 39′	132° 42′
Noordhoek van Molo, 〃 〃 〃	6° 42′	131° 18′	6° 14′	132° 6′
De vuurberg der Banda-Eilanden	4° 30′	130° 3′	4° 24′	129° 56′

VERBETERINGEN EN AANVULLINGEN.

Bladz. 10 regel 10 van boven, staat: Eulabacornis, lees: Eulabaeornis.
» 18 » 8 » » » R. A. Wallace, » A. R. Wallace.
» 31 » 11 » » » zestal, » zestal(?)
» 32 » 10 » » » Paradoxurus refulgens, lees: Paradoxurus.
» 33 » 11 » » » «Dorcopsis Brunii heb ik niet gezien.» — Bij onderzoek van de door mij naar Nederland gezonden naturaliën bleek het toch dat de in mijn reisverhaal onder den naam van Perameles doreyanus voorkomende soort geenszins dit dier, maar de sedert jaren verloren geraakte Dorcopsis of Halmaturus Brunii is. Overal dus waar staat «Perameles doreyanus,» leze men «Halmaturus Brunii»
Bladz. 35 regel 13 van boven, staat: «Haliaetus, lees: Haliastur.
» 36 » 19 » » moet wegvallen: Astur contumax (mihi).
» 36 » 24 » » staat: Athene humeralis, lees: Noctua aruensis.
» 37 » 4 » » » brachyurus, lees, alligularis.
» » » » » » » argus (mihi), lees: Wallaceï.
» 45 » 18 » » » Conspectus generalis avium, lees: Conspectus generum avium.
» 49 » 30 » » » luctuosa, lees: bicolor.
» 50 » 4 » » » Philopus, » Ptilopus
» » » 30 » » voege men bij: De door mij genoemde Ptil. helviventris werd kort te voren beschreven onder den naam van «Peristera rufigula.»
» 53 regel 8 van boven, staat: Ardetta macrorhyncha, lees: Ardetta javanica
» 53 » 13 » » » Lobivanellus personatus, lees: Lobivanellus miles.
» » » » » » » Numenius uropygialis, lees: Numenius minutus.
» 64 » 2 » » » lioculatus, lees: bioculatus.
» 70 » 17 » » » Deel II, lees: Deel IV.

Bladz. 70 regel 20 van boven, staat: oostkust lees: westkust.
» 78 » 34 » » » Perameles doreyanus, lees: Halmaturus Brunii.
» 79 » 22 » » » Picnorhamphus cucullatus — Deze vogel is mij later gebleken te zijn Goulds Specothera flaviocutris van Noord-Australie.
» 80 regel 17 van boven, staat: Kauer, lees: Kaner.
» » » 18 » » » Kauer, » Kaner.
» » » 22 » » » Geoffroyus capistratus, lees: Geoffroyus personatus.
» 81 » 1 » » » Carpoph luctuosa, lees: Carpoph bicolor.
» » » 2 » » » superba, lees: superbus.
» » » 6 » » » Ptil. aurantiventris (mihi) lees: Ptil. diadematus, zoodat de mededeeling dat die soort nieuw is voor de wetenschap, moet vervallen.
» 81 regel 35 van boven, staat: Carpoph. luctuosa, lees: Carpoph. bicolor.
» 86 » 35 » » » Ptilopus aurantiventris, lees: Ptilopus diadematus.
» 93 » 2 » » » eener Viverra, lees: van een Paradoxurus.
» 100 » 15 » » » Psittacus macrorhynchus, lees: Eclect. megalorhynchus.
» » » 22 » » » Cacatua galericulata, lees: Cacatua triton.
» » » 23 » » » Cacatua orientalis, lees: Cuscus orientalis.

